

Bez jmen ní

MINULOST,
KTERÁ MĚLA
ZŮSTAT SKRYTA

MILAN KRČMÁŘ

 P R E S S

Bezejmenní

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.cpress.cz
www.albatrosmedia.cz

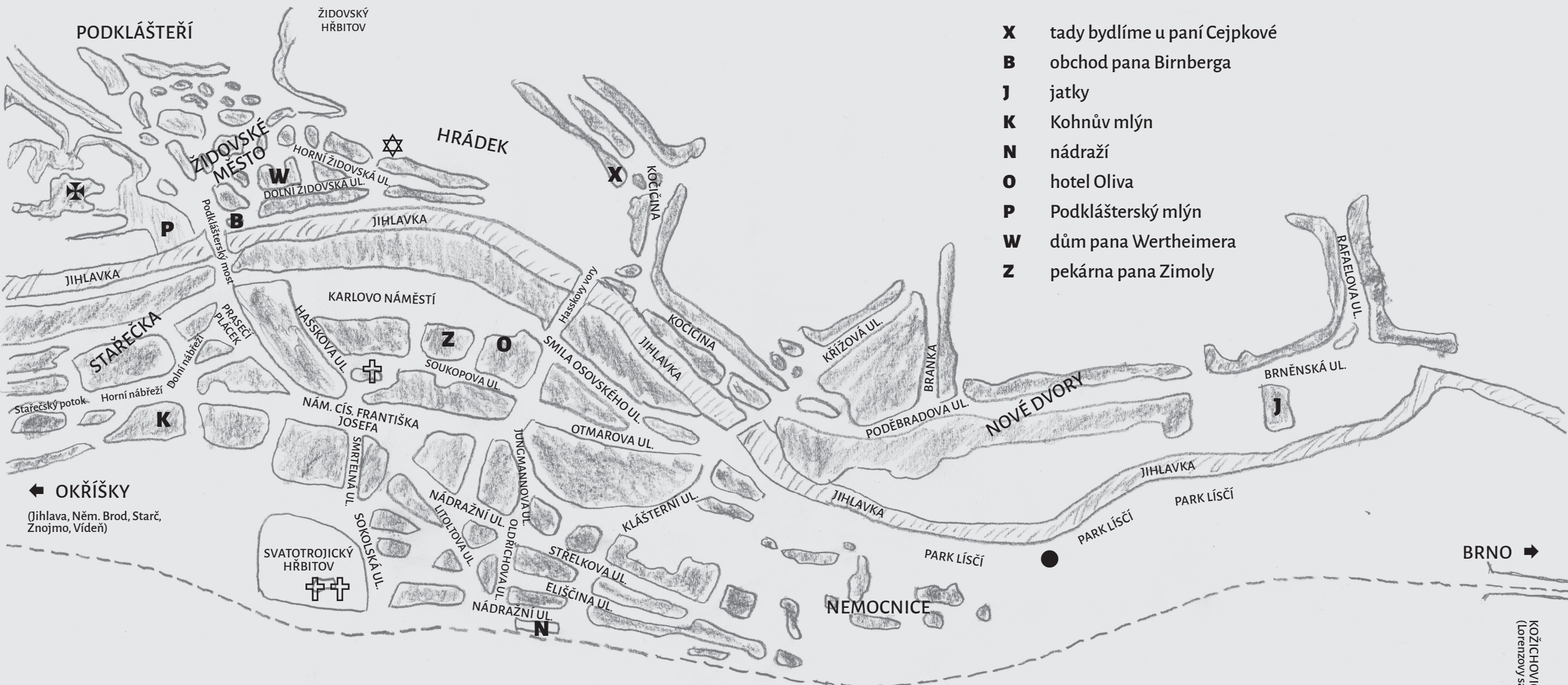

Milan Krčmář

Bezejmenní – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2019

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS **MEDIA**

- X** tady bydlíme u paní Cejpkové
- B** obchod pana Birnberga
- J** jatky
- K** Kohnův mlýn
- N** nádraží
- O** hotel Oliva
- P** Podklášteřský mlýn
- W** dům pana Wertheimera
- Z** pekárna pana Zimoly

← OKŘÍŠKY
(Jihlava, Něm. Brod, Starč, Znojmo, Vídeň)

BRNO →

- altán v Líščí
- ⊠ zámek hr. Valdštejna + bazilika
- ☆ Zadní synagoga
- † kostel sv. Martina
- †† kostel sv. Trojice
- ✦ klášter
- železnice Brno - Okříšky

Třebíč

KOŽICHOVICKÝ ŽLEB
(Lorenzovy sady)

NĚMECKÉ
CÍSAŘSTVÍ

RUSKÁ ŘÍŠE

PARDUBICE

Čechy

NĚMECKÝ BROD

JIHLAVA

OKŘÍŠKY

TŘEBÍČ BRNO

ZNOJMO

Dolní
Rakousy

VÍDEŇ

PREŠPURK
(POZSÓNY)

KOMÁROM

ESZTERGOM

PEŠT
(BUDAPEST)

slezsko

MORAVSKÁ
OSTRAVA

PŘEROV

OLOMOUC

BIELSKO

CSACA

ZSÓLNA

TURÓCSZENTMÁRTOM

TRENCSÉN

NAGYSZOMBAT

NYITRA

SELMERBÁNYA

ZÓLYOM

RIMASZOMBAT

MISKOLC

Uhry

KRAKOV

TARNOV

ŘEŠOV

PŘEMYŠL

SAMBOR

DROHOBYČ

LVOV
(LEMBERG)

MIKOLAJOV

ZBOROV

TARNOPOL

STRYJ
(tady jsem se narodila)

STANISLAVOV

BRODY

KOLOMYJA

ČERNOVICE

Bukovina

VIŽNICA

Halič

UNGVÁR

NAGYMIHÁLY

TÖKETEREBES
NAGYKAPOS

CSAP

MUNKÁCS

ÖKÖRMEZŐ

KÖRÖSMEZŐ
(JASIÁNA)

RAHÓ

HUSZT

TÉCSŐ

NAGYBÁNYA

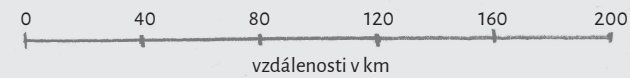
TOKAJ

DEBRECÉN

RUMUNSKÉ KRÁLOVSTVÍ

KOLOZS
(KLAUSENBURG, CLUJ)

TORDA

MINULOST,
KTERÁ MĚLA
ZŮSTAT SKRYTA

Milan Krčmář

Bezejmenní

Chtěl bych poděkovat Evě Mrázkové, Veronice Kopečkové, Barbaře Zemčík, Radce Janské, Petře Kamlachové, Efrat Barlev, Ráchel Polohové, Františku Čapkovi a Tomáši Rohovskému.

Děkuji, přátelé, jsem vám vděčný za všechny vaše rady a za spolupráci na této knize.

autor

ČÁST PRVNÍ

האשכולות Bezejmenná

Dnes mám narozeniny a toto je můj první zápis do deníku, který mi tatínek věnoval jako dárek. Prý do něj mám pečlivě zaznamenávat všechny naše útrapy. A je pravda, že nás toho za posledních několik měsíců potkalo tolik, že bych si to asi vážně měla zapsat, abych něco nezapomněla.

Deník musel tatínka asi stát dost peněz. Je krásný, vázaný v hovězině a má zlatou ořízku. Skoro se do něj bojím psát. Maminka psát neuměla, jen trochu číst, ale pouze hebrejské znaky, které se naučila při bohoslužbách v synagoze. Dědeček s babičkou ji do školy neposílali, protože tehdy by to zkrátka vypadalo divně.

Ono to tedy připadá někomu divné i teď, aby Židovka chodila do školy, ještě nedávno se židovské dívky učily samy doma a do škol chodili jen chlapci. Ale náš tatínek si našťestí z poznámek lidí, jako je třeba starý Leibovič, který by všechny tyhle staré časy nejraději vrátil zpátky, nic nedělá. Mě to v židovské obecné škole moc bavilo, měla jsem samé jedničky.

Když jsem tedy s výborným prospěchem končila obecnou školu, tatínek rozhodl, že dál nebudu pokračovat na měšťance, ale půjdu na reálku ve Lvově.

Musím přiznat, že i pro pány učitele jsem tam byla chvíli jako zjevení, Židovku prý ve třídě ještě nikdy neměli. Ani gójských děvčat nebylo na reálce moc, se mnou ve třídě byla jen tři. Jinak tam chodili samí chlapci.

Asi nejzvláštnější pro mě bylo, že jsem do školy chodila i o šábesu. Učili jsme se totiž i v pátek odpoledne a v sobotu, kdy bych správně měla být v synagoze nebo doma a vlastně vůbec nic nedělat. Myslím, že i tatínek z toho musel mít těžkou hlavu. Nakonec ale skouzl zuby a rozhodl se tak, že mi radši zajistí vzdělání, abych měla lepší budoucnost, než aby sice lpěl na židovských zvycích, ale tím by mi určil navěky zůstat v Haliči a vést stejný život jako všichni moji předci. Jiná možnost nebyla – vyšší židovská škola zkrátka nikde v širokém okolí nestála.

Je ale pravda, že ve štetlu si kvůli tomu mezi mnohými lidmi udělal zlou krev. Rebe Šmuel je ale už starý a nechtěl proti tatínkovi, jehož má navíc velmi rád, nijak zasahovat. To rozhodlo, že se všichni až na starého Leiboviče s tatínkem usmířili, a někteří se prý občas dokonce i vypytavali, jak se mi v gójské škole vede.

Ani mně zpočátku nebylo úplně do smíchu, zdálo se mi, že tam nepatřím. Pak si mě ale vzal stranou pan učitel Hájek a řekl mi, ať se ničeho nebojím. U nich v českých zemích prý dívky do škol, na reálky a na gymnázia chodí běžně. V Praze a ve Vídni dokonce mají i čisté dívčí gymnázia a nadané dívky studují na univerzitě. Tak proč by takové pořádky neměly přijít i do Haliče,

když Rakousku, Čechám, Moravě, ale i Haliči vládne jeden císař pán. A proč by do škol nemohly chodit i Židovky, když jsou prý tak chytré jako já?

„Když je někdo šikovný, je potřeba ho podporovat, protože pak může pomoci celému lidstvu,“ řekl mi tehdy pan učitel Hájek. Já mu tehdy moc nerozuměla, nechápala jsem, jak bych mohla pomoci lidstvu, ale později jsem zjistila, že takto drží ochrannou ruku nad všemi nadanými studenty nebo těmi studenty, kteří jsou v učivu nějak znevýhodněni. A tak mi třeba pomohl s němčinou a polštinou.

To byly jazyky, jimiž se učilo na lvovské reálce. S polštinou jsem takový problém neměla. I když jsme doma mluvili jidiš, polsky jsem se naučila už jako malá, protože jsem se často dostala do styku i s Poláky a měli jsme ji i jako předmět v židovské škole. Coby Židé jsme navíc nemohli jako národnost uvádět židovskou, takže jako většina Židů v Haliči jsme se označovali za Poláky. Pro studium na reálce jsem si tedy polštinu jen pořádně vypilovala. Horší to bylo s němčinou.

Německy jsem neuměla vůbec, němčina je ale naštěstí podobná jidiš, které jsme používali doma a ve štetlu, takže za několik týdnů už jsem německy mluvila, jako bych byla z Vídně. K tomu mě pan učitel Hájek naučil i několik českých slov, která se mi prý ve Vídni taky budou moc hodit, protože Vídeň, to je přece po Praze největší české město.

Právě o Vídni a Praze tatínek vždy nejvíc snil a moc si přál, aby se mi v některém z těchto měst podařilo s mým mladším bratrem Mojšem uchytit.

„Halič pro vás není, děti, a ty naše štetly už vůbec ne,“ říkával. „Vždyť se podívejte, jaká je tu špína. Ta tu byla vždycky a vždycky i bude. Musíte studovat, abyste se odsud dostaly pryč. Jako Židé z Haliče to budete mít těžké, ale kdo chce, ten dokáže všechno. A vy jste oba šikovní, vám se to povede. Ve Vídni či Praze Židé žijí úplně jinak než my. Mají velké domy, bydlí vedle gójų a nikdo jim nepředhazuje jejich původ. Tam se musíte dostat.“

To se ví, že se takové názory mnoha lidem nelíbily. Hlavně starý Leibovič, ten kudy chodil, tudy bručel, že je to rouhání a neúcta k Bohu.

Nakonec si stěžoval i u rebeho Šmuela. Ten ale nechtěl vejít do sporu s tatínkem - tím spíš, že tatínek jako jeden z nejbohatších obyvatel štetlu štědře podporoval synagogu. A tak rebe Šmuel namítl, že každý si svou životní cestu určuje sám.

„Hospodin nás jen vede určitým směrem. Izák (to jako náš tatínek) je slušný člověk a vše koná v dobré víře a svým dětem chce zajistit dobrou budoucnost. Není-li v Haliči žádná vyšší židovská škola, Hospodin jistě pochopí, že je třeba na věc pohlížet poněkud s odstupem, zvláště, je-li takový člověk zbožný,“ rozhodl nakonec, čímž měl od starého Leiboviče aspoň na chvíli pokoj. I tak se ale Leibovič na tatínka pořád zle díval.

Tatínek opravdu chtěl, abychom poznali jiný život než ten, který jsme znali ze štetlu. Hodně totiž cestoval za obchodem, často jezdil do Lvova, Přemyšlu nebo až do Krakova. Několikrát byl i v Pešti, a když byl mladý, tak dokonce i v Praze a ve Vídni. Na tyto cesty stále vzpomínal a kdykoli na to přišla řeč, jen opakoval: „Tam je úplně jiný svět, děti. Domy jsou z kamene nebo cihel, mají elektrinu a vodovod, dokonce i kanalizaci, takže splašky netečou po ulici.“

O tom jsem se mohla sama přesvědčit ve Lvově, kde jsem také poprvé v životě jela tramvají. Je pravda, že když jsem tyhle vymoženosti viděla poprvé na vlastní oči, připadala jsem si jako Mojžíš, když spatřil hořící keř.

Tatínek sám měl asi nejradši Pešť. Podle mě to bylo proto, že tam udělal nejlepší obchody. Jednou nám odtud přivezl spoustu dárků, mamince krásnou zlatou brož a sobě koupil velké hodinky s řetízkem, do kterých vložil maminčinu fotografii. Tatínek maminku velice miloval a kdykoli někam jel, vždy říkal, že díky těm hodinkám je maminka stále s ním. Jenže teď se vše změnilo – tatínek sice cestuje, ale maminka už tu s námi není.

Můj bratr Mojše byl její miláček, poslední syn, který se jí narodil. Všichni naši ostatní sourozenci zemřeli ještě jako malé děti. Podle tatínka to tak chtěl Hospodin, který tím o nás dvou rozhodl, že jsme vyvolení. Nevím, já si jako vyvolená nepřípadám a Mojše asi také ne. Ale kdo ví, jak to tatínek vlastně myslí.

Když si to tak po sobě čtu, napadá mě, že bych měla asi napsat všechno po pořádku, abych tatínkovi splnila slib, že vše pečlivě zaznamenám. Asi tedy začnu tím, co bylo, než vypukla válka.

Narodila jsem se v roce 5660 židovského kalendáře, tedy roku 1900 podle kalendáře gójského, ve štetlu ve městě jménem Stryj. Je to v Haliči a každý asi ví, jak takové štetly v Haliči vypadají. Všude rovinatá nebo mírně zvlněná step, kterou křížují prašné silnice a sem tam stojí nějaká ta vesnice nebo městečko, což ale není skoro žádný rozdíl. Vesnice má dřevěné baráčky kolem návsi, městečko i nějakou tu ulici a občas i kamenný dům, ale jinak to tam vypadá všude stejně. Prach, špína, a když zaprší, tak bláto po kolena. Jen velká města mají dlážděné ulice.

U nás ve Stryji žili hlavně Poláci, Rusíni a Židé. Měli jsme synagogu, rebeho, všichni jsme jedli košer. I náš tatínek, na kterého mnozí sousedi hleděli skrz prsty, že nedbá na staré zvyky a že k nám přivádí móresy, o něž nikdo nestojí. Skoro všichni ve štetlu mluvili nejen jidiš, ale i polsky a taky rusínsky. Měla jsem i rusínské kamarády, ti ale nesměli doma říkat, že se se mnou přátelí, jinak by byli bití.

Tatínek je moc šikovný obchodník, kterého bylo pro Stryj škoda. Prodával plátno a kůže a často jezdil za obchodem, takže jsme s maminkou a Mojšem každou chvíli zůstávali doma sami. Špatně jsme se neměli, tatínek vydělával dost peněz, a proto jsme si na haličské poměry žili velmi dobře.

Ale ani peníze se nedá koupit zdraví, a tak maminku občas hodně trápily její souchotiny. Proto jsem se jí snažila pomáhat, jak jen to šlo. I z toho důvodu mě zpočátku trochu mrzelo, když tatínek k překvapení všech rozhodl, že po obecné škole nepůjdu na měšťanku u nás ve Stryji, ale na reálku ve Lvově – prý mi matu-rita všude otevře dveře.

V roce 1912, krátce po svém obřadu bat micva, jsem tedy maminku musela nechat doma i s tehdy devítiletým Mojšem a odstěhovala se do Lvova. Tam jsem bydlela u Rubinsteinů, tatínkových známých, kteří žili spíše gójským životem než židovským. O šábesu do synagogy zašli, ale jinak se moc často nemodlili. Měli tedy pochopení i pro to, že jsem chodila do gójské školy. Pan Rubinstein obchodoval s gramofony, takže jsem si ještě několik týdnů po přistěhování k nim připadala jako v pohádce. Samozřejmě neměl gramofony jen v obchodě, ale hned dva měl i doma. Říkal, že je to dobré pro reklamu, protože když k němu přijde někdo známý a gramofon uvidí, hned se na něj začne vyptávat.

„No a pak už tam stačí jen vybrat desku s hudbou, kterou má ten známý rád, otočit klikou a obchod je skoro hotový,“ usmíval se pokaždé pan Rubinstein.

Šelakových desek měl doma také spoustu, takže jsme si vždy sedli do salonu a pan Rubinstein nám je přehrával. Asi nejradši měl Smetanovu Vltavu, která mu prý připomínala sionistickou hymnu Hatikva. Pan Rubinstein je totiž sionista a jednou by se s paní Rubinsteinovou chtěl vystěhovat do Palestiny. Nevím tedy, zda totéž chtěla i paní Rubinsteinová, ale ta by svého muže následovala kamkoli, protože na něm byla zcela závislá. Vůbec nerozuměla obchodu a i v domácnosti byla velice nepraktická. Vždy mě udivovalo, jak i tu nejjednodušší věc dokáže dělat složitě. Ale taky byla moc hodná a mě měla ráda, jako bych byla její vlastní dcera. Tu nikdy neměli. A ani syna, byli bezdětní. Prý jsem jim svým pobytem u nich zkrášlila život.

A zkrášlili jej i oni mně, hlavně těmi svými gramofony. Mně bylo jedno, co se z gramofonu ozývá, já každé skladbě naslouchala jako u vytržení. Myslím, že kdyby mě viděl kdokoli ze Stryje, jak každý den sedím u gramofonu a mám ucho až u trouby, tak by asi pukl závistí. Jen starý Leibovič by určitě kroutil hlavou, jak moc už jsou ti lidé kvůli pokroku zkažení. „Už se ani nenamáhají hrát na housle nebo na klavír,“ říkal by. „Místo toho jen sedí a poslouchají kvákání té podivné věci.“

Na podzim roku 1914 se měl k Rubinsteinům přistěhovat i Mojše, který dokončil cheder, tedy nižší židovskou náboženskou školu pro chlapce. Mojšeho chtěl tatínek pro změnu poslat na lvovské gymnázium.

To, že Mojše bude studovat na gymnáziu, a ne v ješivě, kde by si prohloubil náboženské vzdělání, vzbudilo ve štetlu všeobecné vzrušení. Nade mnou už asi dávno všichni naši sousedi zlomili hůl – když tatínek posílá svou dceru na studia, no tak prosím, je asi trochu mešuge a já jsem jen děvče, takže co

se mnou? Ale že Mojše, který už odmala dokázal číst z Talmudu a rebe Šmuel ho vždy moc chválil, jak krásně recituje Šema Jisra'el, nebude mít náboženské vzdělání, to bylo pro mnohé jen těžko stravitelné.

„Vždyť je to věčná škoda, aby takový šikovný židovský mladík ztratil nejlepší léta svého života učením se nějakých gójských nesmyslů!“ láleřil tenkrát starý Leibovič u rebeho Šmuela. Rebe Šmuel jen krčil rameny. Ani tentokrát si nechtěl tatínka rozhněvat, ačkoli nepochybuji o tom, že v Mojšeho případě to pro něj muselo být ještě mnohem obtížnější než před dvěma lety se mnou. Podle mě mu v rozhodování asi nejvíce pomohl nějaký hodně velký mimořádný příspěvek, který mu tatínek jistě přinesl na rabinát. Nakonec to ale nebylo stejně nic platné, protože Hospodin starého Leiboviče tehdy opravdu vyslyšel a rozhodl o tom, že Mojše gymnázium, ale ani ješivu studovat nebude. Nechci ale předbítat.

Po několika týdnech na reálce jsem musela uznat, že tatínek udělal dobře, když mě poslal na studia. Výuka byla moc zajímavá a všechny předměty mě bavily. Učitelé byli přísní, ale měla jsem zastání v panu učiteli Hájkovi, který nás vyučoval přírodním vědám, zeměpisu a matematice. Když jsem tedy přijela v zimě roku 1912 na Chanuku domů, mohla jsem s klidným srdcem říct, že jsem si na novou školu zvykla a že jsou se mnou vyučující spokojeni.

Mě ve škole nejvíc bavil dějepis, zeměpis a také jazyky. Na ty jsem asi nadaná. Jak už jsem říkala, odmala jsem mluvila nejen jidiš a znala jsem hebrejštinu, ale rozuměla jsem i rusínsky. Pak jsem se rychle naučila polsky a při vstupu na reálku i německy. Nejvíc mě ale uchvátila francouzština, kterou jsme měli od druhého ročníku. Učil nás ji pan učitel Micewski, o němž se říkalo, že jeho dědeček byl poslancem Říšského sněmu.

Micewští prý byli zchudlí polští šlechtici. Pan učitel Micewski nám jednou vyprávěl, že jeho tatínek byl polský kníže a maminka uherská grófka. Když prý byl malý, mluvilo se u nich doma kromě polštiny a maďarštiny hlavně francouzsky. Měl i francouzskou guvernanku a později několikrát také navštívil Paříž, Bretaň a Provence. Paříž byla v té době hlavním městem světa a pan učitel v ní měl plno přátel hlavně z řad umělců. V kabinetu mu nad jeho stolem visel zarámovaný obrázek krásné paní, který mu věnoval Alfons Mucha. Pan učitel nám prozradil, že tenhle obrázek pan Mucha namaloval pro nějakou firmu, která ve Francii vyrábí šampaňské. O šampaňském jsem už slyšela, ale nikdy jsem ho nepila. Když jsem ale viděla ten obrázek, snila jsem o tom, že se naučím pořádně francouzsky a jednou do Paříže pojeďu. Pak budu popíjet šampaňské pod Eiffelovou věží a seznámím se s těmi bláznivými malíři, jako je třeba Picasso nebo Braque. O těch nám sice v hodinách kreslení říkali, že to nejsou žádní umělci, ale jen zvrhlíci - pan učitel Micewski mi ale jednou potají ukázal katalog z nějaké jejich výstavy, kterou v Paříži navštívil před třemi lety, a já se do jejich obrazů úplně

zamilovala. Od té doby jsem snila jen o Paříži a Vídeň či Prahu jsem považovala pouze za přestupní stanice.

V červnu roku 1914 jsem uzavřela druhý ročník na reálce. Školní rok měl skončit v úterý 30. června – což se také stalo, ale naprosto jinak, než všichni předpokládali. Když jsme přišli v pondělí ráno do školy, dozvěděli jsme se, že den předtím zastřelili v Sarajevu arcivévodu Františka Ferdinanda a jeho ženu Žofii. Místo uvolněné nálady a předzvěsti blížících se prázdnin tak všude panovala pochmurná, tíživá atmosféra. Učitelé byli velmi vážní, prapory visely na půl žerdi, a když jsme další den dostali vysvědčení, vyšli jsme všichni na dvůr, kde pan ředitel Matula přednesl smuteční projev. Pak jsme za Jejich Výsosti drželi minutu ticha a na závěr jsme sborově zazpívali „Bože, zachowaj cesarza“.

Rakousko-uherská státní hymna byla to poslední, co si z realky ve Lvově pamatuji. Jakkoli jsem se těšila, že se sem po prázdninách vrátím a že u Rubinsteinů budu bydlet společně s Mojšem, osud rozhodl jinak.

Červenec roku 1914 byl velmi zvláštní měsíc. Na jeho začátku jsme si nikdo ani v nejmenším nedokázali představit, jak se vše během několika málo týdnů změní.

Když jsem 1. července přijela ze Lvova domů, přivítala mě doma jen maminka a Mojše. Tatínek byl jako obvykle na cestách až kdesi u Krakova, odkud měl vyrazit ještě do Brna za novým obchodním společníkem. Čekali jsme, že se vrátí až někdy na začátku srpna, kupodivu se ale objevil doma už odpoledne 25. července.

Ten den byl šábes. Maminka, Mojše a já jsme seděli u stolu, před námi hořela šábesová svíce, kterou maminka den předtím s příslušnou modlitbou zapálila, a tiše jsme si povídali. Ranní modlitbu šachrit a odpolední modlitbu mincha jsme již v synagoze vykonali. Nyní jsme se podle židovského obyčeje radovali ze šábesu během třetího jídla, se'uda šlišit, a tedy jsme si užívali hezkou chvíli nicnedělání. Pro mě to byly obzvláště krásné chvíle, když uvážíme, že předtím jsem rodinu půl roku neviděla a že ani šábes jsem pořádně světit nemohla.

Najednou se rozrazily dveře a v nich stál tatínek třímaje v ruce jakési noviny. Ani nepozdravil a jen vyhrkl: „Okamžitě se sbalte, musíme odsud pryč!“

My seděli s maminkou a Mojšem za stolem a nechápavě jsme se na něj dívali. Asi jsme si všichni v duchu říkali, že se z toho červencového horka nejspíš pomátí. Ještě podivnější bylo, že se zde objevil takto o šábesu. Znamenalo to, že musel porušit jeden z nejdůležitějších zvyků, které po něm naše víra vyžaduje. Kdyby ho teď viděl rebe Šmuel, už by pro něj zřejmě pochopení nenašel, i kdyby před něj tatínek položil hrnc z zlata. Co je moc, to je moc.

Když se tatínek trochu vydýchal, došel ke stolu a položil noviny přede mě. Bodl do nich prsty a řekl: „Ty umíš německy, přelož jim to!“

Tím „jim“ myslel maminku a Mojšeho, sám totiž německy uměl, takže obsah novin jistě znal. Ty byly psány švabachem, jmenovaly se Brünner Zeitung a byly vydány 24. července. Tatínek je tedy asi koupil včera ráno v Brně a okamžitě poté sedl na vlak a vypravil se za námi. Jinak si nedovedu představit, jak by se tu objevil tak rychle.

Tatínkův prst bodal do míst, kde jsem četla: „Überreichung einer Note durch den österreichisch-ungarischen Gesandten in Belgrad.“

Zamyslela jsem se, jak to co nejlépe přeložit, a poté jsem řekla: „Předání nóty rakousko-uherského vyslance v Bělehradě.“

„Dál,“ vyzval mě tatínek.

Nebyla jsem zvyklá číst švabach a složitému diplomatickému jazyku jsem rozuměla jen s obtížemi. Postupně jsem se ale celým textem prokousala. V novinách bylo přetištěno ultimátum rakousko-uherské vlády Srbsku, které naše úřady 23. července požádaly o plnou spolupráci při vyšetřování atentátu na arcivévodu. Podle dosavadních zjištění byli atentátníci Srbové a svůj zločin naplánovali právě v Srbsku. Zbraně a pumy obdrželi od spolku Národní Obrana, v němž prý působili i srbští úředníci a důstojníci, a k nám do Bosny se dostali za pomoci srbských pohraničních orgánů. Naše úřady přímo stanovily, jaké má srbská vláda zveřejnit do 26. července prohlášení. Sepsaly je slovo od slova, přičemž na konci uvedly i deset dalších podmínek, které od Srbů žádaly. Už si přesně nepamatuji, co tam vše bylo, ale vzpomínám si, že Srbsko mělo souhlasit s potrestáním těch, kdo atentátníkům pomáhali, rozpustit Národní Obranu, zkonfiskovat všechny materiály, které by mohly napadat Rakousko-Uhersko, nebo dovolit našim úředníkům, aby se v Srbsku zúčastnili vyšetřování. Srbové měli s nótou souhlasit do šesté hodiny večerní 25. července, což bylo skoro přesně v té době, kdy jsem článek z Brünner Zeitung překládala mamince a Mojšemu.

Když jsem dočetla, maminka jen tiše špitla: „Já tomu nerozumím. Proč se máme balit? Vždyť Srbsko je od nás daleko, nás se to přece netýká.“

„Jenže Srbové na takové podmínky nikdy nemohou přistoupit. Bude válka,“ odpověděl tatínek.

Maminka se zachvěla a pak hlesla: „Ale vždyť říkám, že Srbsko je daleko. I kdyby tedy válka byla, bude se válčit někde v tramtárii, a ne tady.“

„Rózi,“ řekl jí něžně tatínek a pohládl jí po ruce. „Tomu se říká politika. Srbové jsou jedna ruka s Rusy a ty máme za rohem. Pokud my zaútočíme na Srbsko, Rusko zaútočí na nás. Mají spolu smlouvy.“

Já s Mojšem jsme neříkali nic. Nerozuměla jsem tomu o nic víc než maminka a nechápala jsem, proč bychom se měli tak najednou stěhovat pryč. Je pravda, že do Ruska jsme to měli mnohem blíže než kupříkladu do Vídně a že jsem obchodníky třeba z Kyjeva potkávala ve Lvově stejně často jako ty z Krakova. Ale

věřila jsem tatínkovi, který se nikdy nemýlil. I teď si poklepal na svůj velký nos a zašeptal: „Cítím to tady, Rózi. Musíme odsud pryč.“

Maminka mlčky vstala a začala sklízet ze stolu. Pak kývla a prohlásila: „Když to tedy musí být, tak pojedeme. Ale ne moc daleko. Jen ke strýci Jákobovi do Ungváru. Počkáme tam, než se to přežene.“

Tatínek přikývl, a tím bylo rozhodnuto.

Pro mě a Mojšeho byla ta cesta zpočátku jen jakousi prázdninovou vyjížděnkou, jakou už jsme několikrát s tatínkem a maminkou podnikli. Druhý den jsme se proto sbalili jako obvykle. V tašce jsem tedy měla jen náhradní šaty a několik knih, ke kterým jsem si tentokrát přibalila i učebnici francouzštiny. Podobně se zařídili i Mojše a maminka, kteří si také sbalili jen to nejnütnější. Jen tatínek tentokrát nabalil více věcí než obvykle, ale nedal to nijak najevo. Snad nás nechtěl děsit. Pootevřenými dveřmi jsem ho ale viděla, že do svého cestovního kufru dává i stříbrné přibory a také všechny úspory, které měl schovány pod podlahou v kuchyni. Do opasku, v němž měl tajnou kapsu, si nastrkal zlaté šperky, které zdědil po svých rodičích. U nás v rodině je nikdo nenosil, řadu let ležely schovány v jednom z porcelánových hrníčků, které stály na knihovně v obývacím pokoji.

Poté nás požádal, abychom s ním šli k hokynáři Grünovi koupit mouku, sardinky, a dokonce i rýži a čokoládu. Koupili jsme toho celou bednu. Však se taky hokynář Grün divil, na co to všechno potřebujeme, a ptal se, zda doma něco slavíme. Tatínek popravdě odpověděl, že jedeme k maminčinu strýci do Ungváru, ale dál to nerozvíjel. Hokynář Grün se nicméně s takovým vysvětlením spokojil. Zřejmě si myslel, že tolik potravin vezeme jako dárek či je budeme mít pro svou vlastní potřebu, abychom strýce nevyjídali.

Ve Stryji nikdo nebral na vědomí, že se k něčemu schyluje. Vláda ve Vídni byla daleko, Srbsko ještě dál a většina lidí ve štetlu vlastně ani neměla tušení, že se něco děje. Noviny četl jen málokdo, protože pro mnohé bylo čtení latinského písma hříchem. Uznávali jen posvátnou hebrejštinu a myslím, že bych se ani moc nemýlila, kdybych řekla, že lidi jako starý Leibovič se dosud možná ani nedoslechli o atentátu na arcivévodu. Vnější svět je nezajímá, byl pro ně cizí a zbytečný.

Tatínek nám řekl, ať se o pravém důvodu našeho odjezdu nikomu nezmiňujeme. Kdyby se někdo vyptával, odpovíme, že jedeme do Ungváru jako již několikrát o prázdninách a že se brzy vrátíme. V to jsme koneckonců všichni doufali – a já osobně jsem i doufala, že žádná válka nebude a že se vše uklidní.

Ze Stryje do Ungváru jsme odjížděli nočním vlakem přes Sambor 26. července. Zrovna jsme nasedali, když obecní zřízenec na nedalekou plakátovací plochu vylepil jakési oznámení. Lokomotiva čerpala vodu, takže do odjezdu zbývalo

ještě dost času. Tatínek se proto šel podívat, co na oznámení stojí a o čem lidé, kteří se kolem plakátovací plochy shromáždili, tak živě diskutují. Zpět se vrátil s vážným výrazem.

„Co se tam píše?“ chtěl vědět Mojše.

„Císař včera vyhlásil částečnou mobilizaci,“ odvětil potichu tatínek. Pak si zapálil viržinko a mlčky koukal z okna. Maminka se odvrátila a já viděla, jak si nenápadně stírá slzu. Poté se vlak dal do pohybu a my vyjeli směrem k Užockému průsmyku. Jestli jsme si během té cesty vyměnili deset slov, bylo to hodně.

Užocký průsmyk je místo, kterým vede dráha spojující uherskou část monarchie s Haličí. Vlak zde jede velmi pomalu, koleje se kroutí v mnoha zatáčkách, vagony projíždějí dlouhými tunely a lokomotiva musí napnout všechny síly, aby to stoupání zdlouhalo. I když je Sambor od Ungváru poměrně nedaleko, pomalá jízda a časté zastávky jsou důvodem, proč jízda trvá celou noc. Aspoň že tatínek koupil lístky do druhé třídy, kde se sedí přece jen mnohem lépe než na dřevěných lavicích ve třetí třídě. Takto jsme se i docela prospali a ráno se probudili v Uhrách. Vlak stál v Révhely a doplňoval uhlí a vodu. Do Ungváru, o kterém vedle sedící Rusíni hovořili jako o Užhorodu, nám zbývaly necelé dvě hodiny cesty.

Na nádraží v Ungváru tatínek sehnal drožku, která nás dovezla k maminčinu strýci Jákobovi. Ten bydlel nedaleko Velké synagogy, kde byl členem chevra kadiša. Strýc se na tuto činnost dokonale hodil. Byl zasmušilý a nemluvný, zároveň však velmi zbožný a také movitý a přes svou nevrlost mezi lidmi velice oblíbený. Zkrátka přesně takový muž, kterého umírající očekávají u smrtelného lože a kterého by si všichni pozůstalí přáli mít u nebožtíka, jehož je třeba vypravit na poslední cestu.

Nikdy na sobě nedal znát překvapení, a tak ani tentokrát, když nám otevřel poté, co tatínek zabušil na jeho vrata, nehnul ani brvou. Sice jsme přijeli bez ohlášení, ale on vypadal, jako by nás stejně očekával.

„A gut morgn, Rózi,“ pozdravil maminku.

„A gut morgn,“ odpověděla a lehce se uklonila. Totéž jsem udělala i já.

Pak se strýc otočil na tatínka s Mojšem a podal si s nimi ruce.

„Baruch haba,“ řekl jim. Vítejte. Vzápětí nás posunkem vyzval, abychom šli dále. My s maminkou jsme popadly rance, tatínek vzal do jedné ruky svůj velký cestovní kufr a druhou uchopil řemen, jímž byla převázána bedna s potravinami. Řemenu se chopil i Mojše, aby tatínkovi odlehčil, a pak jsme vstoupili do strýcova velkého domu.

Strýc Jákob v něm bydlel sám. Jeho žena zemřela už asi před dvaceti lety a děti neměli. Naše maminka, tedy jeho neteř, byla jeho jediná blízká příbuzná. Bylo mu téměř sedmdesát let, vlasy a vousy měl už celé bílé, ale stále velice husté. Kupodivu neměl ani jednu služku. Tatínek o něm občas vtipkoval, že hlídá

každou korunu, maminka mu naopak oponovala, že si strýc zakládá na tom, jak se o sebe dokáže postarat. Myslím, že pravda byla někde uprostřed. Strýc Jákob byl velmi šetrný, nám s Mojšem ale občas nějaký ten dárek či sladkost dal. Je ale pravda, že si dokonce občas i sám něco malého uvařil. Často ale chodil na jídlo do restaurací, zvláště do těch, kde se znal s majiteli, kteří mu pak třeba dali něco na přilepšenou, a ještě častěji k přátelům, kteří si považovali za čest, když je tak významný člen židovské obce přišel navštívit. O úklid a prádlo se mu starala jedna chudá vdova, Maďarka, která si tak u bohatších Židů vždy vydělala nějaký ten haléř, nebo i celou korunu.

V salonku jsme se posadili a tatínek strýci krátce vysvětlil, proč jsme přijeli takto bez ohlášení. Strýc tiše poslouchal a dlouho mlčel i poté, co tatínek svůj výklad dokončil.

„Takže ty říkáš, že bude milchome, válka,“ řekl nakonec strýc Jákob a probodával tatínka svýma pichlavýma očima. Maminka mi jednou naznačila, že strýček tatínka moc rád nemá. Prý se mu nelíbil už od chvíle, kdy šadchan tatínka doporučil jako maminičina budoucího manžela. Strýc ale nic nenadělal. Dědeček, a zároveň švagr strýce Jákoba, se sňatkem souhlasil.

„Myslím si to. Srbsko podmínky ultimáta v předepsané lhůtě nesplnilo a ty mobilizační vyhlášky jsme viděli nejen ve Stryji, ale i teď tady v Ungváru. Halič je proti Rusku nechráněná a zde jsme aspoň trochu kryti Karpaty. Chtěli bychom vás tedy poprosit, zda bychom zde mohli několik týdnů zůstat,“ odpověděl tatínek.

„Myslíš, že ta válka bude trvat několik týdnů?“ nadzvedl své husté bílé obočí strýc Jákob.

„Nevím, ale snad ano. Drožkář, který nás sem vezl, prý předtím odvážel nějaké důstojníky na nádraží. Říkali, že budou doma do švestek.“ Tatínek se pousmál, ale ten úsměv byl smutný. Jako by nevěřil tomu, co říká. Jako by zase něco cítil v tom svém velkém nosu, ale nechtěl nás zneklidňovat.

„Zůstat tady můžete, jak dlouho chcete,“ řekl strýc Jákob. „Ale počítejte s tím, že pokud Rusové opravdu zaútočí, najednou zde bude spousta takových, jako jste vy. A ceny porostou...“

„S tím počítáme, strýčku,“ ozvala se maminka. „V té velké bedně máme dost zásob. Ale chtěla bych doufat, že je ani nespotřebujeme a že se budeme moct vrátit domů.“

Strýc přikývl a pak nás vyzval, abychom se ubytovali v ložnicích v prvním patře. Když se tak stalo, strýc prohlásil: „Nechci, aby Rózi hned první den musela vařit. Berte svůj pobyt u mě jako obvyklý prázdninový odpočinek. Půjdeme se projít a pak vás vezmu do jedné nové restaurace. Dělají tam výborné kiške se šouletem. S majitelem se dobře znám, takže nám udělá cenu.“

Maminka se sice trochu ošívala, ale strýc její zdráhání jediným pohledem zarazil. Procházka po nábřeží kolem řeky a následná návštěva restaurace se protáhly. Maminka a tatínek si se strýcem měli o čem povídat, i když je pravda, že nejvíc mluvil tatínek a strýc jako vždy jen naslouchal. Stále bylo veselo, pouze jednou se mi zdálo, že strýc posmutněl a snad se i mírně zamračil. To když slyšel, že by Mojše měl studovat na gójské škole. Ani jsem se jeho překvapení nedivila. Sám byl velmi zbožný a zřejmě také předpokládal, že Mojše bude studovat v ješivě. Strýcův děd, a tedy maminčin praděd, byl věhlasný rebe Šúlem Rokeach z Belzu - a strýc si zřejmě potají přál, aby se Mojše stal rebem taky. Můj mladší bratr pro to měl veškeré předpoklady. Vzápětí se však začalo hovořit o něčem jiném a o nejbližší Mojšově budoucnosti již nepadlo ani slovo.

Večer se velmi protáhl a domů jsme se dostali pozdě. Zcela unavená jsem padla do postele a okamžitě jsem usnula. Další den bylo 28. července. Bylo to úterý, a i když to byl velmi krásný letní den plný slunečních paprsků, ve skutečnosti v sobě skrýval mnoho smutku a temných okamžiků. Po něm už nic nebylo jako dřív. Rakousko-Uhersko vyhlásilo Srbsku válku.

Ten výraz „už nikdy nebylo tak jako dřív“ ale nemá jen spojitost s Rakouskem či Srbskem, ale i se mnou a celou naší rodinou. Zatímco státy si navzájem vypovídaly války, my museli řešit úplně jiné starosti. Já jsem jak Lazar ležela na posteli a nemohla se ani pohnout. A to jsem dopadla ještě dobře, maminka bohužel takové štěstí neměla.

Když tedy Rakousko-Uhersko vyhlásilo Srbsku válku, celá Evropa se dala do pohybu. A nejen Evropa. Poprvé jsem slyšela o čínském přístavu Čchingtao, který patřil Německu, a Japonci nyní žádali, aby jej Němci opustili. Tatínek mluvil i o jakési německé kolonii Togo v Africe, kterou zabraly Anglie s Francií, a Mojše celý nadšený vykládal o německém křižníku Emden, který jako duch křižoval Indický oceán a potápěl britské lodě. Ve srovnání s klidem, který po celém světě vládl ještě před pár týdny, mi všechny tyhle zprávy připadaly jako z nějakého snu plného šílenců a zmaru.

Já si o tom všem četla jen v novinách nebo jsme si o tom povídali s tatínkem a Mojšem, když za mnou chodili do pokoje, aby mě trochu rozptýlili ze smutku, který kolem naší rodiny zavládl. To neštěstí nás postihlo 29. července, tedy šestého dne měsíce av roku 5674 židovského kalendáře, a já si tohle datum budu pamatovat do konce svého života. Už proto, že je vytesáno na tom pomníčku na židovském hřbitově na Radvánci.

Bylo to dva dny po té večeri se strýcem Jákobem. S maminkou jsem se procházela po nábřeží řeky Ung, byl krásný letní den a po nábřeží si pyšně vykračovali důstojníci v kalhotách s lampasy a v modrozelených uniformách zdobených zlatým šněrováním. Pod pažďím se vedli s dámami v šatech poslední módy se

slunečníky v ruce a s klobouky, které měly široké krempy, a kdyby všude kolem nás nezněla nesrozumitelná maďarština, připadala bych si spíše jako ve své vysněné Paříži na břehu Seiny než v Uhrách. Nikdo nevnímal, že naše země je ve válce a pár set kilometrů na jih naše vojska začínají ostřelovat Bělehrad. Zde byli všichni šťastní a spokojení a všude panoval klid a mír.

Tedy až do té chvíle, kdy se jednomu fiakristovi splášili koně. Fiakrista spadl z kozlíku a spřežení se řítilo po nábřeží jako smyslů zbavené. Stalo se to za námi, takže jsme s maminkou zprvu nic nezaznamenaly. A tak v okamžiku, kdy jsme za sebou uslyšely křik a hluk, bylo už pozdě. Obě jsme se otočily a několik metrů od sebe jsme uviděly dvojspřeží, které se hnalo přímo na nás. Lidé uskakovali, kam to jen šlo, my však byly přímo u zídky nad náplavkou a uskočit nebylo kam. Jedině dolů, o tři metry níže na velké kameny, kterými byla náplavka pokryta a které lemovaly břeh řeky.

Stála jsem jako oněmělá hrůzou a poslední, co mi z té osudové chvíle utkvělo v paměti, bylo, že jsem se podívala na maminku a ona na mě. Když se na to teď snažím upamatovat, připadá mi to, jako kdyby mi v biografu promítali nesmírně zpomalený film. Maminka se na mě podívala tak zvláště, jako by věděla, co se stane v příští vteřině, a lehce se usmála. Možná i kývla jako na rozloučenou, ale to už si nejsem jistá.

To, co se dělo dále, mi později vyprávěl tatínek, ale i on to měl jen z doslechu. V příštím okamžiku se k nám přihnali koně i s drozkou. Kůň vlevo do mě narazil chomoutem a já přepadla přes zídku. Asi jsem se ve vzduchu celá přetočila, což bylo štěstí, protože jinak bych dopadla na hlavu a teď už bych nebyla mezi živými. Takto jsem dopadla na nohy - ovšem pád ze tří metrů na velké kameny není nic, co bych někomu přála zažít. Pravou nohou mi projela hrozná bolest, která mi přes páteř vystřelila až kamsi do temene hlavy. Tu jsem si mimochodem také rozbila, ale danken Gott šlo jen o škrábnutí poté, co jsem se zhroutil na kameny. Přesto byl náraz natolik silný, že jsem ztratila vědomí.

Navzdory tomu mohu mluvit o štěstí. Maminku, která se snažila vklínit mezi zídku a spřežení, kůň strhl pod sebe, takže se dostala pod kola fiakru. S rozdrčeným hrudníkem prý zůstala ležet na dláždění a ještě několik vteřin se snažila nadechnout. Pak sípavě zakašlala, z úst jí vytekla krev a navždy zavřela své krásné hnědé oči.

Koně se prý sami zastavili o několik desítek metrů dál. Pro nás to ale bylo příliš pozdě. Maminka ležela mrtvá na nábřeží, já v bezvědomí o tři metry níže. Právě vypuknuvší válka sice změnila život všech kolem nás, ale tato příhoda zcela změnila život naší rodiny.

Když ke mně lidé seběhli po nedalekých schůdkách, mysleli si, že jsem také mrtvá. Nehýbala jsem se a pode mnou byla kaluž krve z rozbité hlavy. Teprve jakýsi

medik, který se na nábřeží prve procházel se svou slečnou, si všiml, že krev stále teče. Když mi nahmatl pulz, okamžitě poslal jednoho chlapce do nedaleké nemocnice, aby sem vypravili košatinu a lékaře.

Během půlhodiny, než přijela nemocniční košatina, se medikovi podařilo mě oživit. Šátkem své slečny mi ovázal hlavu, aby zastavil krvácení, a potom si namočil v řece kapesník, kterým mi třel spánky tak dlouho, dokud jsem nepřišla k sobě. Rozhodně to ale nebylo příjemné probuzení, protože v tom okamžiku jsem ucítila tak silnou bolest v noze, že jsem málem znovu omdlela.

Medik mi cosi říkal, ale já mu vůbec nerozuměla, protože jsem maďarsky nemluvila. Teprve po chvíli poznal, že jsem Židovka, a tak někdo z čumilů, kteří se shromáždili kolem, zaběhl nahoru na nábřeží pro jakéhosi Žida. Ten pro změnu přihlížel vzruchu, který vyvolala maminka smrt. Po nábřeží pobíhali četníci a snažili se rozehnat dav. Už poznali, že je maminka mrtvá, ale nevěděli, co dělat s jejím tělem. Kterýsi z nich prý nakonec zabavil jeden z nedaleko stojících fiakrů, do něj maminku naložili a odvezli ji do nemocniční márnice. Cestou asi minuli košatinu, která jela pro mě.

Žid, kterého ke mně přivedli, naštěstí uměl jidiš i maďarsky, takže mi překládal medikovy a posléze lékařovy otázky. Doktor se mě ptal, kde mě co bolí, a pak mi prohmatával kosti a obvázal hlavu. Zatímco mě ošetřoval, Žid se mě zeptal, kdo jsem. Když slyšel, že jsem příbuzná strýce Jákoba, zarazil se a zeptal se, kdo byla ta žena nahoře. Jakmile jsem řekla, že se jedná o moji maminku, a tedy neteř strýce Jákoba, jen zahořekoval a chytil se za hlavu. Neřekl mi, že je maminka mrtvá, ale otočil se k lékaři, který mi ošetřoval nohu, a cosi mu maďarsky vzrušeně vykládal. Také lékař se po jeho slovech zarazil, něco přikázal nemocničnímu zřízenci, který ho doprovázel, a ten vzápětí zmizel.

Nic z toho jsem ale pořádně nestačila sledovat, byla jsem jak omámená. Bolest byla tak silná, že mi jen tekly slzy a vše jsem viděla rozmazaně. Jako by to nestačilo, lékař se mi snažil nohu narovnat a každý jeho dotek bolest stupňoval natolik, že jsem se v jednu chvíli málem pozvracela.

Pak mi ale nohu nějakým způsobem znehybnil a za pomoci několika přihlížejících mě vynesl nahoru na nábřeží, kde mě usadil do čekající košatiny. Já ani nevnímala okolí, a tak jsem si vůbec neuvědomila, že tu maminka není.

V košatině jsme jeli tři. Já, lékař a Žid, kterého lékař požádal, aby nás doprovázel a tlumočil. Vpředu na kozlíku seděl nemocniční koč. Netušila jsem, že ten cestu z nábřeží do nemocnice v krátké době absolvuje už podruhé. Zatímco mě totiž lékař ošetřoval na náplavce, zřízenec odjel do nemocnice, kde měl na lékařův příkaz vyhledat profesora Nagye. Jak jsem se později dozvěděla, byl to jeden z nejlepších chirurgů v Uhrách, který se domů do Ungváru vrátil

na odpočinek poté, co ukončil svou kariéru strávenou zejména v nemocnici sv. Rocha v Pešti. Nyní vedl chirurgické oddělení ungvárské nemocnice a také se jednalo o dobrého přítele strýce Jákoba.

Když jsme tedy přijeli do nemocnice, na dvoře nás čekal zřízenec, vedle něhož stála mladá řádová sestra a starý šedovlasý pán s mohutným knírem, který lemoval jemné rysy jeho tváře. Na nose měl brejličky ve zlatých obroučkách, za nimiž se skrývaly pichlavé oči, kterými si mě pečlivě prohlížel. Pak se na něco zeptal lékaře, který mě doprovázel, ten velice uctivě odpověděl, načež se kníratý pán otočil na zřízence. Jak jsem si později domyslela, popisoval mu cestu ke strýci Jákobovi. Zřízenec vzápětí sklapl podpatky a vyběhl na ulici.

Pak pán přistoupil ke mně a německy se mě zeptal, zda mu rozumím. Když jsem přisvědčila, vysvětlil mi, že mám poraněnou nohu a hlavu a že mě bude muset vyšetřit. Ať se ale ničeho nebojím, protože nechal poslat pro mého strýčka Jákoba, který tu bude co nevidět. Třeštila mi hlava a připadala jsem si jako omámená, a tak jsem se jen zeptala, zda přijde také tatínek, Mojše a maminka. Pán se trochu zarazil, ale pak řekl, že strýc Jákob je jistě také přiveďe. Pan profesor už asi věděl, co se stalo mamince, ale nechtěl mě zneklidňovat. Potom mě jemně pohládl po tváři a řekl, že mě teď odvezou na vyšetření. Neustále prý se mnou bude někdo, kdo umí německy, takže když budu cokoli potřebovat, mám si prý říct. Následně se otočil na Žida, který tu už byl jako tlumočník zbytečný, a asi mu řekl, že může jít. Žid, který byl z celé té situace úplně zkoprnlý, jen přikývl a zmizel. Ani si neřekl o nějaké všimné za tlumočení a ztrátu času.

Následně se mě ujala řádová sestra, která se mi představila jako Bernadetta. Měla moc hezký obličej a byla poměrně mladá, mohlo jí být asi dvacet pět let. Za pomoci zřízence mě přemístila na kolečkové křeslo a odvezla mě do jakési místnosti plné lékařských knih, kde mě položili na lůžko u zdi. Když zřízenec odešel, pověděla mi, že je to pracovna pana profesora Nagye, a zeptala se mě, zda se mi leží dobře. Kývla jsem, že ano, a poprosila ji o sklenici vody. Jeptiška mi ji nalila z karafy na stole do krásného křišťálového poháru a pak se mě ptala, odkud jsem, že neumím maďarsky. Vyprávěla jsem jí, že jsme teprve před několika dny přijeli ze Stryje ke strýci Jákobovi.

V té chvíli se otevřely dveře a v nich se objevil strýc Jákob osobně následovaný panem profesorem, jakýmsi doktorem a také tatínkem a Mojšem. Najednou nás bylo v místnosti tolik, že tam nebylo k hnutí. Pan profesor se tedy otočil na tatínka s Mojšem a požádal je, aby počkali venku. Tatínek byl úplně bledý, oči měl plné slz, stejně tak i Mojše. Netušila jsem, že nepláčou kvůli mně, ale kvůli mamince, o jejíž smrti se dozvěděli už od nemocničního zřízence, který na příkaz pana profesora vyhledal strýce Jákoba. Přes bolest ve své noze jsem se na tatínka usmála a co nejvíc zvesela jsem mu řekla, ať klidně s Mojšem jdou,

že se cítím dobře a že mi určitě nic není. Tatínek smutně přikývl a pak Mojšeho vystrčil ze dveří. V místnosti zůstali strýc Jákob, pan profesor s lékařem a sestra Bernadetta.

Strýc Jákob se ke mně sklonil a podíval se na mě takovým zvláštním pohledem. Protože byl vždy zasmušilý a nikdy toho moc nenamluvil, nepřišlo mi divné, že stejně smutně a nemluvně vypadá i teď. Později jsem se dozvěděla, že ho pan profesor požádal, aby mi nic neřikal o mamince. Strýček mi jen pošeptal, abych panu profesorovi plně důvěřovala, protože je to jeho velmi dobrý přítel.

„Také mi léčil zlomenou ruku,“ prozradil mi a pak ustoupil, aby ke mně mohl pan profesor s lékařem, což byl – jak jsem se také dozvěděla později – zástupce pana profesora na chirurgickém oddělení.

Ti se mi nejprve podívali pod obvaz na hlavě, aby zjistili, zda rána ještě krvácí. Když zjistili, že ne, zeptali se mě, zda se mi nedělá špatně.

Přisvědčila jsem, že se mi trochu houpe žaludek, na což pan profesor odpověděl, že je to v pořádku, protože mám slabší otřes mozku. Prý to ale brzy poleví. Pak se mě zeptal, zda mě kromě té nohy a hlavy nebolí ještě někde jinde. Zavrtěla jsem hlavou, že ne, tedy až na těch pár odřenin na rukou a nohou. Tomu se oba pánové v bílých pláštích pousmáli, pak jim ale úsměv zvážněl a začali mi vyšetřovat nohu.

Občas mi ji prohmatávali, což velmi bolelo. Já ale zatnula zuby a snažila se ani neceknout. Jen jsem se dívala na strýce Jákoba, který naslouchal tiché diskusi pana profesora s doktorem. Ti spolu hovořili maďarsky, takže jsem vůbec netušila, co si můžou povídat. Strýček ale jednu chvíli vyplašeně zamrkal a jeho už tak vážný výraz se stal ještě zasmušilejším. Pan profesor se občas otočil k řádové sestře, která stála opodál s deskami v rukou, a něco jí diktoval.

Nakonec mi řekl: „Je to vážné, ale abychom měli jistotu, musíme tu nohu zrentgenovat. Nemusíš se ničeho bát, nebude to bolet.“

Vyplašeně jsem pohlédla na strýce Jákoba, ten jen lehce kývl hlavou a pak s panem profesorem a lékařem odešel ven. Vzápětí dovnitř opět přišel zřízenec s kolečkovým křeslem, do kterého mě se sestrou Bernadettou posadili. Jeptiška mě pak odvezla do jiné části budovy. Myslela jsem, že na chodbě uvidím tatínka a Mojšeho, ale už tam nebyli. Stejně tak ani strýc Jákob a pan profesor s lékařem.

Na rentgenu jsem nikdy předtím nebyla. Svěřila jsem se s tím jeptišce, která se usmála a řekla mi, že se opravdu nemám čeho bát. Prý to vůbec nebolí, jen mi nohu položí na nějakou zvláštní desku a dají nad ni přístroj, který ji jakoby vyfotografuje zevnitř. To se mi zdálo naprosto neuvěřitelné, a tak jsem se zeptala, zda ten snímek také uvidím.

„Pokud to pan profesor dovolí, tak určitě ano. A myslím, že v tvém případě to dovolí zcela jistě,“ usmála se na mě a dodala, že rentgenový přístroj mají v ungvárské nemocnici hlavně díky panu profesorovi Nagyovi.

„Byl zvyklý s ním pracovat v Pešti, a tak prosadil, aby jej pořídili i sem,“ dodala.

Pak přišel nějaký pán v bílém plášti, který odemkl dveře na konci místnosti, a sestra Bernadetta mě odvezla dovnitř. Následně mi nohu položili na jakousi kovovou desku. Pán si rozhodně nepočínal zrovna ohleduplně, a tak jsem jen sykala bolestí a z očí se mi řinuly slzy, ale jeptiška mě chytla za ruku a snažila se mě uklidňovat. Navíc jsem z toho pána měla velký strach, měl podivně znetvořené ruce. Jako by mu snad ani nenarostly prsty, místo nich měl jen jakési pahýly.

„Hned to bude, vydrž,“ šeptala a já kývala s očima plnými slz.

Pak pán k noze položil jakýsi zvláštní tmavý přístroj a něco řekl. Sestra Bernadetta mi přeložila, že se nyní nesmím hýbat, jinak se snímek nepovede. Vzhledem k tomu, že mě každý pohyb bolel a na nějaké skotačení jsem rozhodně neměla náladu, jsem jen kývla.

Následně pán jedním ze svých znetvořených prstů zmáčkl nějaké tlačítko a my čekali. Nic se nedělo, až jsem si začala říkat, jestli přístroj není pokažený. Pak ale pán opět zmáčkl tlačítko, něco řekl jeptišce, ta mi opatrně sundala nohu z desky a zase mě odvezla pryč.

„A to je všechno?“ zeptala jsem se možná trochu zklamaně. Myslela jsem, že uvidím své kosti, ale zatím jsem tam jen ležela a kde nic, tu nic.

Sestra Bernadetta se usmála a řekla, že snímek je potřeba nyní vyvolat, teprve pak bude vidět, co mám zlomeného. Poté však závažněla: „Pan profesor řekl, ať tě hned po rentgenu odvezu na předoperační pokoj. Hned jak bude snímek hotový, pan profesor s panem asistentem se podívají, co se s tou nohou dá dělat. Pokud to bude jen trochu možné, okamžitě ji budou operovat.“

Úplně jsem zbledla a vytřeštila na ni oči.

„Operovat? Ale proč?“ zeptala jsem se.

„Ta noha je opravdu velmi polámaná,“ řekla mi sestra Bernadetta. „Můžeš být ráda, že se o operaci aspoň chtějí pokusit. Když tě vyšetřovali v pracovně pana profesora, bavili se dokonce o tom, zda ti nohu rovnou neamputovat.“

Jenom jsem polkla a vzápětí si pomyslela, že se o amputaci bavili zřejmě v tom okamžiku, kdy strýc Jákob tak závažněl. Náhle jsem se rozplakala.

„Ale no tak, neplač,“ uklidňovala mě sestra Bernadetta a chytla mě za ruku. „Buď naopak ráda, že se pan profesor tak dobře zná s tvým strýčkem a že se o operaci alespoň pokusí. Komukoli jinému by nohu v takovém stavu prostě uřízli. Do konce života bys byla mrzák.“

Stěží jsem ji vnímala, ale její vlídné jednání mě postupně uklidnilo natolik, že jsem únavou i přes značnou bolest začala poklímávat. Sestra Bernadetta toho využila a nemocničními prostory mě zavezla na předoperační sál. Tam mě s jedním zřízencem přemístila z kolečkového křesla na lůžko. Prakticky ve stejném okamžiku do místnosti přišel i pan profesor se svým asistentem, který v rukou držel velký fotografický snímek.

Pan profesor se na mě usmál a zeptal se mě, jak se cítím.

Když jsem odpověděla, že dobře, tak prohlásil: „Nedá se nic dělat, ale budeme tu nohu muset operovat. Patu máš úplně rozdrčenou. Pokusíme se kosti poskládat do původního stavu, ale nelze předpokládat, že bys někdy v budoucnu mohla chodit tak jako dřív. Každopádně o tu nohu ale nepřijdeš.“

Celá pobledlá jsem kývla, ale už ne tak vyděšeně, protože mi víceméně zopakoval to, co mi před chvílí prozradila sestra Bernadetta. Pak už jsem jen zahlédla, jak se pan profesor dívá na rentgenový snímek, na němž jsem spatřila nohu jako z kostlivce, a následně mi někdo před nos dal kapesník namočený do nějaké tekutiny. Vyděšeně jsem vykřikla, ale jak jsem se při tom nadechla, okamžitě jsem usnula.

Když jsem se probudila, trvalo mi nějakou chvíli, než jsem si uvědomila, kde jsem. Ležela jsem v malém pokoji a nohu jsem měla zabalenou do sádry a pověšenou na jakémsi zvláštním zařízení nad postelí. Nemohla jsem se ani pohnout.

Místnost tonula v přitímní, protože okno stínily těžké závěsy. Teprve po nějaké době jsem se rozkoukala natolik, že jsem dokázala rozeznat okolní nábytek. Kromě postele zde byly ještě dvě židle a malý stůl, na kterém bylo položeno umyvadlo. V rohu vedle dveří stála skříň a vedle postele malý noční stolek. Na něm ležel malý zvonek podobný těm, jaké si hokynáři věší na dveře, aby věděli, že do krámků přišel zákazník. Nedalo mi to a zkusila jsem zvonkem zacinkat.

Za okamžik se otevřely dveře a v nich stála sestra Bernadetta.

„Tak vidím, že už jsi vzhůru,“ usmála se na mě. „Aby také ne, když jsi prospala celou noc i den.“

Vůbec mě nenapadlo, že bych spala tak dlouho, ale v tu chvíli se ozval můj žaludek. Pocítila jsem hrozný hlad, a tak jsem ji poprosila, zda by mi mohla přinést něco k jídlu.

Sestra Bernadetta kývla a vzápětí se objevila s podnosem, na kterém byl hrnek s mlékem a talíř, na němž ležel tlustý krajíc namazaný máslem. Podnos byl zvláštní, měl jakési nožičky po stranách. Nikdy jsem takový neviděla.

„Není to ale košer,“ podotkla, když mi tác naservírovala přímo do postele. Postavila ho přímo na mě tak, že ty zvláštní nožičky stály na posteli a já ležela jakoby pod ním, takže jsem jej nemohla převrhnout.

„To nevádí, rebe by mi to jistě prominul,“ odpověděla jsem s klidným srdcem. Za určitých okolností se náboženské zvyky nemusely tak úplně dodržovat, v tom byl náš rebe Šmuel rozumný. S chutí jsem se tedy pustila do jídla.

Sestra Bernadetta mě pozorovala, jak do sebe soukám sousto za soustem, a když jsem to vše zapila mlékem, zase podnos odnesla. Za chvíli se vrátila zpátky a s sebou přivedla i pana profesora Nagye, jemuž zřejmě oznámila, že už jsem vzhůru. Pan profesor byl v dobré náladě a rozšafně mával rukama, ve kterých držel jakousi složku.

„Tak naše slečna už se probudila,“ oslovil mě zvesela. „Jak se cítíš? Bolí tě něco?“

Noha mě ještě pobolívala, ale nebylo to nic hrozného. Buď ještě působily utišující léky, nebo už bolest opravdu odeznívala. Když jsem to řekla panu profesorovi, pokýval hlavou a řekl: „Jsem rád, že tě už noha nebolí, ale nemysli si, občas se ozve. A to i za několik let. Máš ji velmi pochroumanou a není pravděpodobné, že by kosti srostly do původní polohy. Budeš bohužel celý život kulhat.“

Když jsem to slyšela, úplně mi vyschlo v krku a začala jsem natahovat maldánky. Uvědomila jsem si, jak se mi změnil život. Najednou jsem si vzpomněla na Kulhavou Sáru od nás ze štetlu, které se děti posmívaly. Já byla bohužel mezi nimi – a pochopila jsem, že stejně jako jsem se coby malá hloupá holka posmívala Kulhavé Sáře, když kolem našeho domu pajdala k hokynáři Grünovi, se budou děti smát i mně. Sestra Bernadetta mě chytila za ruku a potichu mě konejšila.

„Ale no tak, hlavně že můžeš chodit,“ šeptala mi do ucha a stírala mi slzy, které mi tekly po tvářích.

„Asi bude lepší, když ti ukážu tvoje rentgenové snímky,“ prohlásil pan profesor Nagy. „Uvidíš, že jsi dopadla ještě vcelku dobře.“

Pak otevřel složku a vytáhl z ní několik černých fotografií, na kterých jasně svítily bílé kosti. Poprvé jsem tak uviděla své rentgenové snímky zblízka. Když jsem se podívala pozorněji, rozeznala jsem patu, která vypadala stejně jako ta na kostlivci v kabinetu pana učitele Hájka – až na to, že zde byla nepřírozně vychýlena do strany a na několika kostech byly patrné různé praskliny. Některé kosti byly také obemknuty jakousi tenkou čárkou.

„Vidíš, tohle je tvá pata a lýtková kost,“ ukazoval mi pan profesor Nagy. „Jsou zde mnohočetné zlomeniny, tato kost je navíc prakticky rozdrcená. I kdybychom chtěli sebevíc, nedokážeme kosti srovnat do původního stavu. Nakonec srostou, ale noha bude zdeformovaná a ty budeš kulhat. I tak ale můžeme mluvit o štěstí, že se tu nohu podařilo zachránit. Měla jsi i otevřenou zlomeninu – a troufám si tvrdit, že řada chirurgů by v takovém případě vše vyřešila amputací. Já a můj asistent jsme ale nechtěli tak hezkému mladému děvčeti zkazit život, a proto jsme se rozhodli kosti co nejvíce srovnat.“

Poslední větu řekl v odlehčeném tónu, kterým mě aspoň částečně uklidnil.

„A co jsou ty čárky kolem kostí?“ zeptala jsem se a polkla jsem poslední slzy.

„To jsou tenké ocelové pásky, které drží kost pohromadě. Myslím, že jsi první člověk v Ungváru, který něco takového bude v noze mít. V peštské nemocnici sv. Rocha jsem ale několik takových operací již provedl,“ vysvětlil mi pan profesor Nagy. „Nyní se musím omluvit, čekají mě i další pacienti. Sestra Bernadetta tu s tebou ale zůstane. Nechám také poslat pro tvého strýce, tatínka a bratra.“

„A taky maminku,“ doplnila jsem ho.

Pan profesor se zarazil, ale nic neřekl. Pohlédl na sestru Bernadettu, která se pro změnu dívala ven z okna, a pak beze slova odešel z pokoje.

Než jsem se stačila na cokoli dalšího zeptat, sestra Bernadetta se na mě otočila a rychle řekla: „Asi bych ti o sobě měla něco povědět, protože teď spolu budeme trávit spoustu času. Napadlo tě někdy, proč mluvím tak dobře německy i maďarsky?“

Její otázka mě zaujala, takže jsem zapoměla na rodiče, strýčka a Mojšeho, ale zavrtěla jsem hlavou.

„Slyšela jsi někdy o Hermannstadtu?“ zeptala se mě sestra Bernadetta.

Hlavou se mi mihla vzpomínka na pana profesora Hájka a jeho hodiny zeměpisu. V jedné z nich nám vykládal o německých jazykových ostrovech v Rakousku-Uhersku a tento název také zmínil.

„Je to někde v Uhrách u rumunských hranic, ale mluví se tam německy,“ posbírala jsem všechny své vědomosti.

„Přesně tak,“ souhlasila sestra Bernadetta a sedla si na židli vedle mé postele. „Maďarsky se to město jmenuje Nagyseben a u vás v Haliči jste mu možná říkali Sibiň. Leží až v Jižních Karpatech, úplně u hranic s Rumunskem. A žije tam spousta Němců. Já jsem jednou z nich.“

„Když je tam tedy spousta Němců, jak to, že mluvíte i maďarsky?“ zajímala jsem se.

Sestra Bernadetta se zasmála: „Nejen maďarsky, ale i rumunsky. Je to stejné jako u vás v Haliči. Ty taky mluvíš jidiš i polsky a možná i rusínsky a ani ti to nepřijde.“

„A jak jste se tedy ocitla tady?“ zeptala jsem se.

„V Hermannstadtu je velký klášter voršilek. Já do něj v šestnácti letech vstoupila, ale nechtěla jsem celý život zůstat mezi těmi kamennými stěnami. Chtěla jsem pomáhat lidem, a tak jsem po noviciátu a složení přísahy požádala matku představenou, aby mě doporučila do nějaké nemocnice. Souhlasila, ale řekla, že nesmím zůstat v Hermannstadtu, ale jít někam jinam, abych získala zkušenosti. Pak napsala sem do Ungváru zdejší matce představené, která mi zajistila místo v této nemocnici.“

Poté mi vykládala o svých začátcích zde a také o tom, jak nakonec skončila na oddělení pana profesora Nagye, který si ji velmi oblíbil. O panu profesorovi mluvila s velkou úctou a naznačila mi, že pan profesor se přátelí s mnoha významnými lidmi.

„Nejsem v Ungváru tak moc dlouho, takže neznám zdejší poměry, ale myslím, že jedním z přátel pana profesora musí být určitě i tvůj strýc Jákob. To jen díky němu a jeho známosti s panem profesorem máš pokoj sama pro sebe. V některých místnostech se tísní i šestnáct pacientů,“ podotkla.

Její slova mě překvapila. Věděla jsem, že si strýčka jeho sousedé velmi váží, ale že by měl až takové známosti? To mě nikdy nenapadlo. Ungvár byl ale v mnoha ohledech jiný než Stryj. Žila zde spousta bohatých Židů, na které gójoové rozhodně nemohli hledět spatra. Strýček byl tedy jedním z nich.

„Mimochodem, za to, že máš stále nohu na svém místě, vděčíš také přátelství pana profesora s tvým strýčkem. Kohokoli jiného by operoval jen pan asistent, který by tu nohu prostě uřízl,“ doplnila sestra Bernadetta.

Vtom se otevřely dveře a v nich stál strýček osobně následovaný tatínkem a Mojšem. O kom se mluvívá, nedaleko bývá, pomyslela jsem si.

„Jó napot,“ oslovil strýček nejdříve sestru Bernadettu. To je maďarsky „dobrý den“ – a protože to řekl dost důrazně, bylo rázem jasné, že tím také naznačuje, aby odešla.

„Jó napot,“ odpověděla sestra Bernadetta, lehce se uklonila a pak zamířila ke dveřím. V místnosti jsem zůstala se strýcem, tatínkem a Mojšem.

Všichni tři vypadali velmi zasmušile. A všichni také byli oblečeni do svátečních šatů, ze kterých tatínkovi a strýčkovi vykukoval cicit, tedy rituální třísně. Divné ale bylo, že všichni tři měli šaty natržené.

„Dobrý den, strýčku, tatínku a Mojše,“ řekla jsem trochu s překvapením v hlase. Netušila jsem, že se kvůli mně tak oblečou.

„Dobrý den,“ pozdravil tiše tatínek. Pak chtěl ještě něco říct, ale slova se mu zadržela v krku a náhle se rozplakal.

„Tatínku...“ hlesla jsem. V tu chvíli začal nahlas plakat i Mojše.

Strýček ke mně přistoupil a uchopil mě za ruku. Nikdy nic takového neudělal, vždy byl spíše odtažitý.

„Víš, my jdeme přímo z pohřbu,“ zašeptal.

V tu chvíli mi to došlo. Maminka tu s nimi nebyla, takže... Nemohla jsem ani domyslet a také se rozplakala.

Židé pohřbívají své zesnulé co možná nejdříve. Jak jsem se později dozvěděla, strýček nechal ihned poté, co mě navštívil před operací v nemocnici, převést mamincino tělo z márnice k němu domů. Zde je ženy jeho přítel rituálně umyly a zabalily do rubáše a tesaři mezitím zhotovili jednoduchou

rakev. To zabralo celý den, a pohřeb se proto konal o další den později, tedy právě dnes dopoledne. Strýc, tatínek a Mojše si jako nejbližší příbuzní natrhli své krásné šaty na důkaz největšího smutku a pak spolu s rebem a mnoha strýcovými známými doprovodili maminku na její poslední cestě.

„Neplač, maminka prý netrpěla,“ sklonil se nade mě tatínek, ale jeho slova nebyla co platná. Zvláště když se po nich sám zase rozplakal.

Mojše obešel postel a chytil mě za druhou ruku. Žmoulal mi ji ve své drobné dlani a po tvářích mu tekly slzy. Od svého příchodu do pokoje vůbec nepromluvil, jen štkal.

Najednou se strýc narovnal a hlasitě a tvrdě řekl: „Budeme muset jít. Dnes začíná šábés, musíme odejít domů. Zatím se snaž uzdravit a poslouvej pana profesora Nagye i tu gójskou sestru. Přijdeme za tebou za týden.“

„Proč až za týden?“ vyjekla jsem. V takové chvíli mě přece nemohou nechat samotnou.

„Protože zítra je jednak šábés a navíc pro nás začíná šiva. Copak nevíš, že musíme po sedm dní zůstat doma, sedět na zemi a truchlit? Nehledě na to, že pro tebe, Mojšeho a tvého otce začíná celoroční období smutku. A pro všechny pravověrné Izraelity truchlení za zničené jeruzalémské chrámy – blíží se přece svátek Tiš'a be-av,“ téměř se na mě obořil strýc. Pak se otočil a zamířil ke dveřím.

Koukali jsme na něj jako na zjevení. Strýc byl sice hodně nábožensky založený, ale takové jednání jsme nečekali. Možná se tak snažil zakrýt smutek nad tím, že právě pohřbil svou jedinou blízkou příbuznou, ale přinejmenším já a Mojše jsme jeho chování v tu chvíli nedokázali vůbec pochopit. Asi všichni tři jsme si v tu chvíli vzpomněli na starého Leiboviče. I pro něj byly náboženské příkazy posvátné a plnil by je i tehdy, kdyby věděl, že tím někomu blízkému způsobí velkou bolest.

Tatínek jen pokrčil rameny, pak mě pohladil po tváři, vzal Mojšeho kolem ramen a zamířil za strýcem. Ve dveřích se na mě ale ještě otočil.

„In a vohk mir veln kumen,“ řekl. Za týden přijdeme. Vzápětí s Mojšem zmizel za dveřmi a pro mě nastal jeden z nejhorších týdnů mého života.

Od toho největšího smutku mi pomohla sestra Bernadetta, která mi dělala společnost, kdykoli jsem byla vzhůru. Je ale pravda, že naše společné chvíle nezačaly zrovna nejlépe.

Ihned jak strýc s tatínkem a Mojšem odešli, vstoupila do pokoje a přisedla si ke mně. Já plakala, ale ona se mě nesnažila nijak zastavit. Věděla, že se musím vyplakat a teprve pak že se mnou bude kloudná řeč.

Nechtělo se mi žít a zlobila jsem se sama na sebe. Vlastně ani nevím kvůli čemu. Snad že jsem na rozdíl od maminky tu nehodu přežila, že jsem do ní

třeba nestrčila, aby do ní koně vrazili o krok dále, a ona by se pak třeba pod ta kola nedostala, že jsem prospala její pohřeb a nemohla se s ní ani rozloučit... Proklínala jsem naše zvyky pohřbívat mrtvé co nejdříve a v duchu jsem si rouhačsky přála, abychom byli křesťané, kteří své zemřelé vystavují po několik dní, aby jim přfbuzní a známí mohli dát poslední sbohem.

Když jsem už nemohla plakat, sestra Bernadetta mě pohladila po vlasech a řekla: „Bůh to tak chtěl. Nyní už je tvá maminka v nebi.“

„Ale vždyť vy věříte v jiné nebe než my,“ namítla jsem. A pak jsem vyhrkla: „A nás nenávidíte. Co se o mě tedy staráte, když námi pohrdáte? Nechte mě být!“

Sestře Bernadettě se na tváři objevil smutný výraz. Už jsem myslela, že odejde, ale ona se posadila a tiše řekla: „Mluví z tebe zloba a smutek, protože jsi ztratila maminku. Ale mohu tě ujistit, že já proti tobě nic nemám. Dala jsem slib, že budu pomáhat bližnímu, ať už je jakékoli víry. I náš pan profesor se přátelí s tvým strýčkem. Mají se navzájem v úctě, protože vědí, že nezáleží na tom, v co člověk věří, ale jaký vede život a jak se chová k ostatním. A já vím, že pokud byla tvá maminka spravedlivá, Bůh si ji povolal k sobě a teď je s ním v nebi. I kdyby to nebe mělo být jiné než to naše. Možná se lišíme ve víře, ale jinak jsme všichni stejní.“

„Co vy víte o tom, jaké to je, když se člověk odlišuje? Měla jste snad kamarády, kterým rodiče zakazovali, aby se s vámi přátelili? Pocítila jste někdy posměšky jen kvůli tomu, že chodíte jinak oblékaná nebo že věříte něčemu, čemu se oni posmívají?“ Téměř jsem na ni křičela a teď, když na to vzpomínám, stydím se, jak moc jsem jí tehdy křivdila. Její odpověď mě ale zarazila.

„Budeš se divit, ale toto vše jsem zažila,“ zašeptala a rty stiskla tak pevně k sobě, až se jí z nich staly jen dvě uzoučké čárky. Rysy jí velice ztvrdly a bylo vidět, jak bojuje sama se sebou.

„Jak to?“ zeptala jsem se překvapeně. Nechápala jsem, proč by se jí lidé měli posmívat, když je nejen gójka, ale navíc i jeptiška.

„Protože v Hermannstadtu žijí Němci, kteří tam přišli původem ze Saska. A to jsou samí evangelíci. Nás katolíků tam bylo jen několik rodin, takže na nás koukali hodně spatra. Odmalička jsem musela od ostatních dětí poslouchat urážky, že jsme papeženci a že Panna Maria je...“ Sestra Bernadetta větu nedořekla, ale i při své neznalosti křesťanství jsem pochopila, že mezi gójí jsou také značné rozdíly.

„Promiňte, sestro Bernadetto, nechtěla jsem vás nijak urazit,“ omluvila jsem se a v duchu jsem se styděla.

„Nemáš se za co omlouvat. Ale ty vzpomínky jsou pořád bolestivé. Teprve v okamžiku, kdy jsem vstoupila do kláštera, jsem se cítila svobodná,“ usmála se.

Možná bylo dobře, že tento zvláštní rozhovor proběhl ihned poté, co jsem se dozvěděla, že maminka zemřela. Pomohl mi alespoň na chvíli soustředit se také na něco jiného, než byla její tragická smrt. Ačkoli jsem se k posledním okamžikům jejího života později mnohokrát vracela, už nikdy nebyly mé myšlenky tak bolestivé a pochmurné jako ve chvíli, kdy za tatínkem a Mojšem zaklaply dveře. A navíc mě tato vzrušená debata velmi sblížila i se sestrou Bernadettou, k níž jsem od té doby cítila zvláštní pouto. Zažívala v dětství podobné nesnáze jako já a asi se je jako já snažila skrývat, aby nedala najevo svou slabost a zranitelnost.

Týden, který jsem v její společnosti strávila, utekl kupodivu rychle. Nebylo to jen díky ní, byť právě s její pomocí jsem se z nejhoršího dostala během dvou tří dnů – ačkoli mi bylo pořád velmi smutno, smířila jsem se s osudem. Uteklo to rychle také kvůli zprávám, které ten týden přicházely jedna za druhou a o nichž jsme si se sestrou Bernadettou vždy dlouho povídaly.

Každý den jsme si vyprávěly o svých domovech a přemýšlely jsme, jak asi bude vypadat budoucnost. O tom, že válka bude a že se bude bojovat nejen proti Srbsku, už nebylo pochyb. Týž den, co mě navštívil strýc Jákob s tatínkem a Mojšem, Rusové vyhlásili všeobecnou mobilizaci. Další den večer mi sestra Bernadetta přišla říct, že v reakci na to Německo vyhlásilo Rusku válku. A asi mu to bylo málo, a proto hned poté vpadlo do Lucemburska, vzápětí deklarovalo válku Francii a napadlo Belgii. A do toho se přimíchala i Anglie, která pro změnu vyhlásila válku Německu. To vše jsme se sestrou Bernadettou četly v novinách, které mi nosila na pokoj.

V pátek 7. srpna za mnou poprvé přišel tatínek s Mojšem – a toto setkání bohužel nebylo nijak veselé. Noviny totiž byly plné zpráv o válce s Ruskem, kterou vyhlásil náš císař o dva dny dříve. Došlo tedy na tatínkova slova, že se s Rusy bude válčit a že Halič bude první na ráně.

„Můžeme být rádi, že máme kde bydlet. Za pár dní zde nebude k hnutí, spousta lidí z Haliče zamíří právě do Uher, aby se schovali za Karpaty,“ zamyslel se tatínek poté, co nám přečetl tu zprávu. „Se strýcem Jákobem je sice v posledních dnech špatná řeč, ale aspoň nás pořád u sebe nechává a my máme velmi slušné bydlení.“

Strýc Jákob za mnou ten den nepřišel, protože po šivě, sedmidenním smutku, který spolu s tatínkem a Mojšem strávil ve svém domě, spěchal do synagogy a na židovskou obec. Jednak aby se připravil na nadcházející šábés, ale hlavně aby se s ostatními významnými představiteli obce poradili, jak reagovat na zprávy o válce.

Těch bylo v příštích dnech stále více, protože Anglii s Francií asi nestačilo, že jsou ve válečném stavu s Německem, ale vyhlásily válku i nám. Říkala jsem si, že se angličtí a francouzští generálové asi museli špatně podívat na mapu,

protože Anglie i Francie od nás byly pořádně daleko a ani jsme s nimi neměli společné hranice, ale tatínek mi později vysvětlil, že s nimi válčíme na moři a že jsou naši nepřátelé hlavně kvůli tomu, že jsme spojenci Německa. To mi tedy přišlo hodně divné, ale pak jsem si řekla, že když nám válku mohl o pár dní dříve vyhlásit i takový malinkatý státeček, jako je Černá Hora, kterou jsme se sestrou Bernadettou na mapě hledaly div ne lupou, tak už se asi nedá divit ničemu. Navíc se brzo začalo válčit i mimo Evropu, zpočátku hlavně na mořích a v německých koloniích v Africe. Připadala jsem si jako v blázinci a asi nejen já jsem toto vše nechápala a ani nestačila sledovat.

Každý den za mnou chodil pan profesor Nagy nebo jeho zástupce, pan doktor Kiss, kteří kontrolovali, jak se noha hojí. Několikrát jsem byla zase i na rentgenu, naposledy v pátek 21. srpna. Když toho dne pan profesor Nagy naposledy zkontroloval snímky, spokojeně prohlásil: „Je to dobré. Ještě si tě tu přes víkend necháme a v pondělí si tě strýček s tatínkem mohou vzít domů. Ale i tam budeš muset několik týdnů ležet a tu nohu nenamáhat.“

Byla jsem ráda, že se z nemocnice dostanu, protože mě to tam už vůbec nebavilo. Také jsem samozřejmě chtěla zajít k mamčinu hrobu. Na to jsem myslela, kdykoliv jsem byla sama, a také si kvůli tomu hodně poplakala. Na druhou stranu mi bylo líto, že přijdu o společnost sestry Bernadetty. Ta mě ani nemůže navštívit, protože do židovského domu zkrátka nesmí. A i kdyby mohla, strýc Jákob by ji tam stejně nepustil.

Strýc Jákob se za těch několik týdnů opravdu velmi změnil, až jsem z něj měla trochu strach. Asi se na něm hodně podepsala smrt maminky, kterou měl velmi rád, i když to nikdy nedával najevo. Byl nevrlý, nic mu nebylo vhod a neustále si něco mručel pod vousy. Mě navštívil jen dvakrát, a abych řekla pravdu, byla jsem ráda, že hned zase odešel. Tatínek navíc naznačil, že nyní, po mamčině smrti, musí strýci platit nájemné za nás všechny. A že není zrovna malé.

Nejvíce mě děsila strýcova fyzická proměna. Velmi zhubl a měl úplně žlutou kůži. Přerývavě dýchal a pořád se potil. Jednou byl u mě zrovna ve chvíli, kdy mě přišel zkontrolovat pan profesor Nagy. Také on si všiml, že strýc rozhodně nevypadá tak svěže jako dřív, a nabídl mu, že by ho mohl vyšetřit nějaký jeho přítel, prý specialista na zažívání. Strýc ale jen něco zamručel, mávl rukou a ani se nehnul.

Cestou z nemocnice jsem si na ulicích všimla mnohem většího provozu než obvykle. Náš fiakr co chvíli zastavoval, protože se přes cestu pomalu šinuly povozy plné apaticky vyhlížejících lidí. Další, obtěžkáni ranci a balíky, bez jediného slova kráčeli prostředkem ulice a jako by ani nevnímali, že zdržují dopravu. Největší ruch panoval kolem nádraží, kde stálo hned několik vlaků. Zatímco ty z východu a ze severu přivázely uprchlíky, ty ze západu byly nacpané vojáky, kteří mířili na frontu.

V domě strýce Jákoba mě tatínek s Mojšeho pomocí vynesl do prvního patra do mého pokoje a uložil mě do postele. Poté mi k posteli přistavil i kolečkové křeslo, které nám pan profesor Nagy zapůjčil z nemocnice do té doby, dokud nebudu schopná aspoň trochu chodit. Nakonec mě obložil časopisy a knihami v němčině a polštině, které sehnal bůhví kde, abych se nenudila. Zlaté časy strávené se sestrou Bernadettou tak definitivně skončily – nyní budu nucena se většinu dne zabavit sama, protože tatínek doma skoro vůbec nebývá. Snaží se aspoň občas něco koupit či prodat. K tomu si bere k ruce Mojšeho, aby ho naučil něco z praktického života. Je totiž jasné, že Mojše na gymnázium přinejmenším letos nenastoupí. Stejně jako já budu muset vynechat rok na reálce – zrovna když jsem se vrátila z nemocnice domů, jen pár desítek kilometrů odtud v okolí Lvova tou dobou naši vojáci sváděli těžké boje s Rusy.

Takhle jsem tam ležela několik dní, během kterých jsem přečetla snad pět knih. Bohužel jsem nemohla ani k mamčině hrobu. Hřbitov byl v prudkém svahu, kam bych se s kolečkovým křeslem nemohla dostat. A hrob byl navíc tak daleko od brány, že by mě tam tatínek s Mojšem nedokázali donést. Bylo mi to moc líto a o to více jsem se těšila, až mi sádru sundají.

Zpočátku jsem se nudila, protože i knihy se časem omrzí. Tatínek sice požádal paní Tóthovou, tu vdovu, která strýci Jákobovi poklízela, aby se mnou trávila aspoň dvě tři hodiny denně, ale to byla starší paní, takže jsem si s ní stejně moc vyprávět nemohla. Nehledě na to, že jako Maďarka uměla jidiš velmi špatně. Židé, u kterých sloužila, uměli maďarsky, takže s ní mluvili také tak. Těch několik slovíček v jidiš odposlouchala tehdy, kdy se bavili mezi sebou. Většinou mi tedy jen přinesla ranní noviny, poklidila mi v pokoji, navařila a pak zase odešla. Štěstí, že v Ungváru bylo několik trafik, kde prodávali Wiener Zeitung či Neue Freie Presse, protože jinak bychom s tatínkem a Mojšem byli úplně bez zpráv a já bych se ukousala nudou. Pak jsem si ale díky čtení novin našla dvě zábavy, které mě neomrzely. Ta první spočívala v tom, že jsem si díky čtení novin opakovala franštinu. Tou dobou se v novinách pořád psalo o tom, že Němci jsou už před branami Paříže, že bojují na Aisně a v Remeši, což mě přinutilo k tomu, že jsem vytáhla učebnici a učila se nová francouzská slovíčka. Pokud Němci vyhrájí, bude cesta do Francie snadná záležitost.

S druhou zábavou mi pomohl tatínek, kterého jsem požádala, aby mi pořídil zeměpisný atlas. Když mi jej přinesl, tak jsem si v něm každý den hledala místa, o kterých jsem četla v novinách.

Svým způsobem to bylo zajímavé, ale občas také znepokojující. Zajímavé to bylo třeba tehdy, když jsem na mapě Tichého oceánu po dlouhém hledání objevila ostrov Nauru, kde byla zničena německá stanice jiskrového telegrafu, či jakousi Německou Samou, o níž se v novinách psalo, že ji obsadili Angličané. Pan učitel

Hájek by z mého pátrání jistě měl radost – a musím se přiznat, že by mě docela zajímalo, zda by tyto kolonie dokázal v mapě najít on. Znepokojující to bylo opak tehdy, když jsem v novinách četla o místech, která jsem důvěrně znala.

Rusové totiž hned po začátku války vyrazili do Haliče a zatlačili naše vojáky až za Lvov. My jsme se pokusili město získat zpět, ale po obrovské bitvě, která trvala několik týdnů, se naše armáda musela v polovině září stáhnout. Kromě Lvova Rusové obsadili i řadu měst a vesnic v celé východní Haliči – tedy kromě Přemyšlu, který oblehli, ale dobýt nedokázali. Tak dlouhé boje ovšem znamenaly nesmírné utrpení pro všechny obyvatele Haliče. Ti nyní buď museli snášet příkoří Rusů, kteří po nich žádali vysoké kontribuce za válečné výdaje, nutili je psát cyrilicí a používat rubl v naprosto lichvářském kurzu, nebo si museli sbalit to nejnnutnější a utéct z Haliče pryč. Tedy pokud se jim to vůbec podařilo, fronta totiž postupovala velice rychle.

Stryj se také dostala do ruského držení. Tatínek z toho byl celý špatný, strachoval se, zda náš dům zůstane vůbec ušetřen. V oblasti jednak probíhaly těžké boje, kdy se naši vojáci tahali s Rusy o každý pahorek, takže mnohde nezůstal kámen na kameni, jednak příchozí uprchlíci líčili, že jsou opuštěné domy vylupovány nejrůznějšími bandami. Podobně tomu bylo i ve Lvově, odkud naši vojáci ustoupili, aby se opevnili na západě za řekou San. Ze Lvova se ještě před vypuknutím bojů o Stryj podařilo uprchnout Rubinsteinům. Nemohli ale už utéct směrem na západ ke Krakovu, kam předtím zamířila většina uprchlíků, takže museli volit cestu přes Užocký průsmyk podobně jako my před několika týdny. Jen s tím rozdílem, že oni jeli v přečpaném dobytčáku, ze kterého se koukali, jak za nimi hoří step. Věděli, že tatínek je někde v Ungváru, a když sem tedy přijeli, zeptali se na vedení židovské obce, kde by ho našli. V židovské obci o nás našťestí věděli díky tomu, že jsme bydleli u strýce Jákoba, a tak Rubinsteinovy hned poslali do strýcova domu.

Neviděla jsem, jak se tatínek s Rubinsteinovými objal, ale když za mnou přišli do pokoje, bylo na nich vidět, jak jsou rádi, že jsou zase v bezpečí a mezi svými. I já jsem je ráda viděla, byli pro mě příjemným zpestřením toho dlouhého, jednotvárného nicnedělání.

„Tvůj tatínek měl jako vždycky pravdu, když říkal, že vypukne válka s Ruskem. Bylo od něj nesmírně prozíravé, že jste odjeli dřív a nyní můžete bydlet tak pohodlně u vašeho strýce,“ řekl mi pan Rubinstein. „Měli jsme to také udělat hned, jak se začalo schylovat k válce se Srbskem. Bylo jasné, že to car nenechá jen tak. Ale nedokázali jsme opustit domov a pak už bylo pozdě. Odjeli jsme jen s tím nejnnutnějším.“

„Maminka na ten náš útěk ale i tak doplatila,“ poznamenala jsem smutně. Věděla jsem, že jim tatínek o maminčině smrti již řekl.

„To byl gojrl, osud,“ povzdechla paní Rubinsteinová. „Je nám to všem moc líto. Ale nesmíš plakat. Až ti sundají sádru, budeš ji muset zastat. Ženská ruka je moc potřebná.“

„Až mi sundají sádru, tak hlavně hned půjdu k maminčinu hrobu,“ odpověděla jsem možná trochu kousavě, až se tatínek zamračil, čímž mi dal najevo, abych se k Rubinsteinům chovala slušně.

Ti si ale našťestí mé jízlivosti nevšimli a zase mě uklidňovali, abych byla ráda, že jsem vůbec naživu. A to nejen po té nehodě, ale také proto, že se nám podařilo včas utéct do bezpečí.

„V Haliči je to teď moc špatné,“ řekl pan Rubinstein. „Rusové jsou zlí, nejlivější kozáci. Ti nechávají Poláky a Rusíny na pokoji, zato se moc mstí na nás Židech. Nedokážete si představit, co se tam děje. Popravují na potkání.“

„A proč, kvůli čemu?“ Tatínek i já jsme se v tutéž chvíli zeptali na totéž.

„To nikdo neví. Buď řeknou, že ten Žid pomáhá nepříteli, nebo ho prostě popraví jen tak. Jednoduše si nějakého vyberou a oběsí ho nebo zastřelí. I kontribuce musejí Židé platit vyšší než gójové,“ pokrčila rameny paní Rubinsteinová. „Na Židy si vždycky každý troufne, na to jsme zvyklí, ale kozáci jsou jak utržení z řetězu. Šťěstí, že jsme odtud odjeli a že jsme kupodivu dostali i místo ve vagonu. Sice to byl dobytčák, ale aspoň jsme jeli uvnitř vagonu, a ne na střeše jako Löwovi od nás z ulice.“

„A kam půjdete teď?“ zeptala jsem se.

„V Ungváru zůstat nemůžeme, sem už se nikdo nevejde. Musíme se přihlásit jako uprchlíci a pak nás asi pošlou do Pešti, kam míří většina uprchlíků z jižní Haliče a z východních Uher,“ vysvětlil pan Rubinstein. „Anebo možná až do Předlitavska, kdo ví.“

„Nu, aspoň se podíváte do světa, Leo,“ snažil se je rozveselit tatínek. Na pana Rubinsteina jeho pokus o vtip však příliš neúčinkoval.

„Ale dej pokoj, Izáku,“ mávl rukou. „Doufám, že tahle vojna brzo skončí a budeme se moct vrátit zpátky. Vždyť jsme tam nechali celé naše živobytí. A víš, jak dlouho budu muset po válce dávat dohromady obchod? Kdo u mě bude nakupovat, když prodávám gramofony? Ty jdou na odbyt v míru. A po válce na ně lidi stejně nebudou mít peníze.“

Tatínek mlčel, protože jemu se na rozdíl od pana Rubinsteina v obchodu stále celkem dařilo. Už před válkou jezdil do Ungváru prodávat a nakupovat sukno a kůže, takže se mohl obrátit na své někdejší známé a čile s nimi obchodovat. Sice stále truchlil kvůli mamince a co chvíli se díval na její podoběnku ve svých krásných hodinkách, ale na obchod nezapomínal. Snažil se nás zabezpečit, jak jen to šlo. Nedávno dokonce neváhal prodat jeden ze zlatých prstenů po babičce, aby mohl nakoupit velké množství štočků velmi kvalitní látky, které uskladnil

na půdě strýcova domu. Začínal totiž počítat s tím, že válka určitě do podzimu neskončí a po dobrém plátnu bude později značná poptávka. Celý netrpělivý také čekal, až mi sundají sádru a já už se dokážu postarat sama o sebe. Chtěl totiž i s Mojšem na pár dní odjet do Kassy a Nagymihály, kde chtěl nakoupit hromady kůží. Lidé se nebudou chtít jen obléct, ale také about – a tak bude po kůžích na slušné boty pořádná shánka, opakoval neustále.

Téhle cesty za obchodem se brzy dočkal. Jen asi tři dny poté, co Rubinsteinovi odjeli uprchlickým vlakem do Pešti, navštívil strýčka Jáka pan profesor Nagy, který se samozřejmě přišel podívat i na mě. Když viděl, že už jsem zdravá jako řípa, rozpustile zaklepal na sádru a řekl: „Víš co, pojď hned se mnou a sundáme to.“

Tatínek a Mojše mě pak celou rozradostněnou snesli dolů, kde čekal kočár pana profesora, do kterého jsme se posadili a zamířili do nemocnice. Strýček ale zůstal doma s tím, že mu není moc dobře. Což bylo v poslední době stále, opravdu vypadá čím dál hůře. Na druhou stranu se nám do kočáru aspoň vešlo i to kolečkové křeslo, které nám z nemocnice půjčil pan profesor Nagy.

Zatímco se tatínek s Mojšem usadili v čekárně, pan profesor ke mně zavolal zřízence, který mě posadil do kolečkového křesla a odvezl do velké ordinace, kde nůžkami rozstříhal sádru. Když ji odloupl, měla jsem pocit, jako bych se vznášela – taková to byla úleva. Už jsem chtěla z postele skočit dolů, abych se konečně po dlouhé době zase prošla, ale pan profesor mě rázně zastavil.

„Ještě tě zrentgenujeme, abychom viděli, jak se kosti zahojily,“ prohlásil. „Ale aby ti to nebylo líto, tak tě na rentgen vezme někdo, koho znáš.“

Pak něco řekl zřízenci, ten se uklonil a vyšel ze dveří, které se během minuty zase otevřely. Tentokrát v nich však nestál zřízenec, ale sestra Bernadetta. Ještěže jsem měla nařízeno ležet, jinak bych jí padla kolem krku.

„Ráda tě zase vidím,“ řekla mi na uvítanou a pohládila mě po tváři.

„Já vás taky, sestro Bernadetto. Podívejte, už mám dole sádru,“ ukazovala jsem jí nohu, kterou jsem zvedla do výšky. A pak jsem se zarazila. Teprve teď jsem si všimla, že místo paty a kotníku mám jen jakousi neforemnou bouli.

Sestra Bernadetta si všimla mého udiveného pohledu a rychle řekla: „Vidíš, docela hezky se to zahojilo. Budeš kulhat, ale časem ti to vůbec nepříjde.“

Asi jsem se na ni pořádně zaškaredila, protože rychle odvrátila zrak. Z rozpaků ji vysvobodil pan profesor Nagy, který dosud jen beze slova přihlížel. Nyní sestře Bernadettě nařídil, ať mě posadí do kolečkového křesla a odveze na rentgen.

Cestou k rentgenu jsem se sestrou Bernadettou nepromluvila ani slovo – a později mi to bylo líto. Ona přece nemohla za to, že se ta noha tak zkrivila. Musela jsem s tím počítat, když mi už dříve všichni říkali, že budu kulhat. Ale

v tu chvíli jsem se jen litovala a přemýšlela nad tím, jak si s křivou nohou budu třeba hledat manžela.

Pán na rentgenu mi nohu opět poněkud necitlivě položil na desku a pak porídil snímek. Z předchozích návštěv jsem byla na rentgenování tak zvyklá, že jsem se spíše nudila. Dřívější touha spatřit své kosti už byla dávno ta tam.

Když jsme se sestrou Bernadettou čekaly v předpokoji na vyvolaný snímek, uvědomila jsem si, jak jsem se k ní před chvílí chovala nespravedlivě. Trochu toporně jsem se jí tedy omluvila: „Chtěla bych vám poděkovat za to, jak jste se o mě v nemocnici starala. Když jsem teď ležela sama doma, chvílemi jsem nevěděla, jak se zabavit, a občas mi bývalo hrozně smutno.“

Potom přišel pán od rentgenu a sestře Bernadettě přinesl snímek v hnědé obálce. Když jsme se vrátily zpět do ordinace, pan profesor Nagy z obálky vynadal snímek a pečlivě ho několik minut zkoumal.

„Srostlo to lépe, než jsem doufal,“ otočil se pak na mě. „Podívej se sama.“

Na snímku byly vidět kosti, ale už bez prasklin, zato stále s ocelovými kroužky. O nich mi pan profesor Nagy prozradil, že mi v noze zůstanou už napořád. Lýtka docela pěkně srostlo, to je pravda. Chodidlo ale nemělo původní tvar, zdálo se, že skoro úplně chybí pata. Pochopila jsem, že pata je ta boule, která byla z nohy jakoby vybočená.

„Budeš nosit zvláštní střevice s vycpanou patou. Zatím se vyvaruj prudkých pohybů. Ze začátku určitě budeš muset chodit o berlích, než si na to pokřivení zvykneš a než noha zesílí,“ vysvětloval mi pan profesor Nagy a vzápětí nechal poslat pro tatínka a Mojšeho, aby jim ukázal, jak se noha zahojila a hlavně jak mi teď budou muset pomáhat s chůzí.

Zřízenec pak přinesl berle a já se poprvé po téměř dvou měsících zase postavila na nohy. Byl to hrozně divný pocit. Sestra Bernadetta mě přidržovala a já za pomoci tatínka a Mojšeho zkusila udělat pár krůčků. Cítila jsem, jak je pravá noha slabá, a proto jsem spíše poskakovala po levé. I ta byla ale po mnohatýdenním nicnedělání hodně oslabená. Proto jsem se velmi brzy unavila a musela si sednout na postel.

„Docela ti to jde,“ pochválil mě pan profesor Nagy. „Takhle choď zpočátku po domě, tam to zvládneš sama. Postupně se vypravuj na procházky ven. Mojše je silný, stačí, když budeš chodit jen s ním nebo jen s tatínkem. Oba s tebou chodit nemusejí. Až ti nohy časem zesílí, zvládneš to sama. Později nebudeš berle potřebovat, postačí ti hůl. A neměj strach, na jaře už budeš chodit úplně bez opory.“

Pak pan profesor Nagy sestru Bernadettu požádal, aby mě naložila na kolečkové křeslo a vyvezla mě na chodbu. Prý tam máme chvíli počkat. Když jsme opouštěly ordinaci, všimla jsem si, že tatínek z kapsy tahá tlustou obálku

a dává ji panu profesorovi na stůl. Jak jsem později zjistila, v obálce byly peníze za všechny stříbrné přístroje, které si tatínek přivezl ze Stryje – taková byla tedy cena mé léčby.

Po chodbě zrovna šel pan doktor Kiss, který mi pogrataloval, jak se noha dobře zahojila. Pak se otevřely dveře ordinace a v nich se objevil tatínek, který šel sehnat drožku. Mě poté vyvezli až k nemocniční bráně, abych po celé nemocnici nemusela chodit o berlích. Věděla jsem, že bych to nezvládla, protože mi stačilo udělat několik kroků a musela jsem odpočívat.

To se potvrdilo i po chvíli, protože jsem trvala na tom, že chci z nemocnice jet přímo na židovský hřbitov k mamčinu hrobu. Tatínek se mi snažil vysvětlit, že hrob je daleko od brány, a navíc v kopci, ale já prohlásila, že se tam třeba doplazím. Nakonec to tatínek vzdal a řekl fiakristovi, aby tedy jel na Radvánc k židovskému hřbitovu.

Radvánc je místo, kde v Ungváru žijí chudší Židé. Připomíná náš štetl, také jsou zde malé chalupy a nepořádek. Jen tu není rovina jako u nás, ale docela velký kopec. Vzadu za Radvánci je velký hřbitov, kde jsou ungvárští Židé pochovávaní snad už dvě stě let, ne-li déle.

Když jsme přijeli ke hřbitovu, tatínek fiakristu požádal, aby tu na nás počkal. Drožkář se docela ošival, asi se mu nechtělo stát v židovské čtvrti a zároveň se bál, že by mu utíkala rita, ale umlčela ho pětikoruna, kterou mu tatínek vsunul do kapsy. Pak mi Mojše s tatínkem pomohli dolů, dali mi berle a já se vypravila na nejdlejší cestu svého života. Aspoň mi to tak připadalo, protože už po deseti krocích jsem myslela, že vysílením umřu a že si mě na hřbitově rovnou nechají. A to jsme ani nedošli k bráně. Pak jsem se ale vzchopila a podpírána z obou stran jsem se dopajdala až za bránu, ke kamenné pokladničce na milodary. Zatímco jsem tam odpočívala, tatínek do kasičky přispěl nějakou částkou. Určitě tam nehodil jen drobné, ale i celou bankovku. Já to tedy neviděla, protože mi v pohledu na pokladničku stínila tatínkova záda. Navíc jsem se stěží opírala o berle a zhluboka oddechovala, takže jsem okolí moc nevnímala. Ale asi to viděl drobný mužík, který nás pozoroval od obřadní síně. Pak se k nám pomalu přištrachal.

„Šalom alejchem,“ pozdravil nás hebrejsky, jak se sluší na takové místo, jako je hřbitov.

„Alejchem šalom,“ odpověděl tatínek.

Dál už rozhovor pokračoval v jidiš, protože hebrejšтина by asi dělala potíže mužíkovi i tatínkovi. Ptal se, zda na hřbitově někoho hledáme, a když slyšel, že jdeme k mamčinu hrobu, velmi zpozorněl. Vzápětí se mu rozjasnilo.

„Já si vás pamatuji z pohřbu, jsem šámes Staré synagogy a zároveň správce hřbitova. Jmenuji se Binke. Kopal jsem hrob vaší paní,“ vysvětlil. Potom

se zarazil a zeptal se, jaký vztah měla maminka ke strýci Jákobovi, který stál na pohřbu vedle tatínka a Mojšeho.

„Byla to jeho neteř,“ odpověděl tatínek.

„Ojoj,“ překvapeně vykřikl šámes a dodal: „Chvilinku počkejte, vzácný pane.“ Odběhl k obřadní síni, odkud se vzápětí vynořil s židli.

„Tady, prosím, ať se milostlečna posadí, musí být jistě unavena,“ drmolil a cpal mi židli pod zadek.

S vděčností jsem se na ni posadila a hned mi bylo lépe. Za chvilku jsem si odpočinula, tatínek s Mojšem mi pomohli vstát a já pomalu pokračovala dále. Dva kroky za námi šel šámes se židlí, a pokaždé když viděl, že už nemohu, strčil ji pode mě a já si s úlevou sedla. Takto jsme se zastavili snad pětkrát, dokud jsme nevystoupali k druhé straně hřbitova, kde byly novější náhrobky.

Hrob naší maminky byl na samém konci řady, od jejího tragického úmrtí nikdo další z židovské obce nezemřel. Hrob ale už měl náhrobek, který nechal strýc Jákob zhotovit ihned po pohřbu. Jakkoli byl strýček bohatý a maminku měl velmi rád, dbal, aby pomník nevypadal moc okázale. Všichni jsme před Hospodinem nazí a stejní, chudák jako boháč. Jinde prý Židé už přejímají zvyky křesťanů, a tak se liší bohatstvím nejen během života, ale i po smrti. Proto si nechávají tesat různé zdobené a velké náhrobky. Tady v Uhrách ale pořád vládnou staré pořádky.

Když jsem spatřila pomníček s maminčiným jménem v hebrejštině a datem jejího úmrtí, podlomily se mi nohy a s pláčem jsem náhrobek objala. Tatínek s Mojšem ke mně přiskočili, aby mě posadili na židli, já se jim ale vytrhla. Věděla jsem, že až k této chvíli dojde, bude to těžké, netušila jsem ale, jak moc. Najednou jsem si uvědomila, jak moc jsem maminku měla ráda a jak moc mi chybí. Jak moc ji trápily její souchotiny, ale nikdy to nedala ani slůvkem najevo, jak vždy pro nás dělala první poslední a nikdy si nestěžovala na únavu, jak ve všem následovala tatínka, i když jeho nápady třeba v tom, že já budu jako vůbec první děvče u nás ve štetlu studovat a že Mojše půjde na gymnázium, jí musely připadat bláznivé.

Pak už jsem ani neplakala, jen jsem se zajíkala a hladila náhrobek. Nakonec jsem na rameni ucítila jemné poklepání. Otočila jsem se na tatínka, který mlčky naznačil, že půjdeme zpět. Viděla jsem, že i on plakal, stejně tak i Mojše. Šámes postával opodál, připraven kdykoli mi přinést židli.

Tu jsem na zpáteční cestě využila jen dvakrát. Šli jsme z kopce, a tak jsem se necítila tak unavena. Až k bráně jsme ale nepromluvili ani slovo.

U brány jsme se rozloučili se šámesem, kterému tatínek poděkoval za pomoc a strčil mu do kapsičky u vesty pětikorunu. Šámes se hluboce ukláněl a neustále opakoval: „Dank, dank.“

Když už jsme nastupovali do fiakru, šámes vyšel před bránu a zavolal: „Málem bych zapomněl. Pozdravujte ode mě svého strýce!“

Tatínek se usmál a přikývl a pak dal fiakristovi pokyn, aby nás odvezl domů. Tedy ke strýci Jákobovi.

Je pravda, že jsme sice bydleli v domě strýce Jákoba, ale téměř jsme ho neviděli. Většinu dne trávil na rabinátu či na židovské radnici, a když už byl doma, pak se zavřel do svého pokoje, ze kterého nevyšel celé hodiny. Jeho proměna za ty dva měsíce, co jsme do Ungváru přijeli, byla až děsivá. Dřív by mu nikdo sedmdesátku nehádal, teď vypadal na devadesát. Velice zhubl a v obličeji, který dostal žlutozelenou barvu, se mu vytvořilo množství vrásek. Bylo na něm vidět, že stěží chodí, přesto každý den zamířil do synagogy a na židovskou obec. Byl také nerudný, tatínkovi co chvíli vyčítal, že místo aby chodil každý den do synagogy s ním, stará se jen o obchod. Tatínek se mu snažil vysvětlit, že se nějak žít musíme a že ani ve Stryji jsme synagogu každodenně nenavštěvovali a rebe Šmuel proti tomu nic neměl, ale strýc jen mávl rukou a roztrpčeně odešel. Aby si ho tatínek aspoň nějak naklonil, domluvil se s paní Tóthovou, že u nás bude nyní bývat celý den. Hlavně vždycky připraví snídani, oběd a večeři a bude co nejvíce k ruce strýci Jákobovi. Tatínek říkal, že strýček souhlasil, ale vymínil si, že paní Tóthová bude všechny věci nakupovat u židovských obchodníků a řezníků, aby byly košer, a že dodrží všechna pravidla pro přípravu pokrmů. Pro paní Tóthovou to ale nebylo nijak obtížné, protože už dřív takto v židovských rodinách vařila, měla i různé sady nádobí a přístrojů pro milchig a fleischig jídlo. Strýci její strava očividně zachutnala, protože si nijak nestěžoval, a vlastně jsme ho od té doby viděli ještě méně. Zatímco dříve aspoň občas chodil po domě, nyní mu paní Tóthová vše nosila do jeho pokoje. A to nejen jídlo, které prý jedl u svého pracovního stolu. Nyní musel mít i cigarety, knihy a řadu dalších věcí, pro které si dříve chodil sám, v těsném dosahu svého otomanu, odkud se téměř nehnul. Z toho, co jsme od paní Tóthové vyrozuměli, jsme pochopili, že strýc v pokoji jen leží a pokuřuje. Pouze občas si čte nějakou náboženskou literaturu, to ale paní Tóthové předem řekne a ta má pak přísný zákaz do pokoje vcházet, dokud na ni zase nezazvoní. Tatínek nám tedy nařídil, abychom se po domě pohybovali co možná nejtíšeji a strýčka nijak nerušili.

Když se tatínek přesvědčil, že se dokážu pohybovat sama nejen po pokoji, ale i po celém patře, rozhodl se, že na několik dní vyrazí za obchodem do Kassy a Nagymihály. Mojšeho ale s sebou nevzal. Řekl mu, že mi musí pomáhat, když budu cokoli potřebovat. Potom se sbalil a další den nasedl do vlaku ve směru na Zemplínskou župu.

Mojše ho šel vyprovodit na nádraží. Když se vrátil, říkal, že tam panuje nepředstavitelný zmatek. Hlavní trať přes Csap je přetížena, a proto je

spousta vlaků posílána přes Ungvár. Z Kőrösmező a Ökörmező zrovna přijel vlak s uprchlíky, kteří sem utekli před postupujícími Rusy. Ti prý jsou už velice blízko, na druhé straně karpatských průsmyků, pod kterými tato městečka leží, a co nevidět zaútočí. Do Karpat míří několik vlaků s našimi vojáky, včetně strojních pušek a děl. K tomu ještě na ungvárském nádraží zastavil vlak plný Rusů, které jsme zajali během bitvy u Černovic. Kolem vlaku stojí plno hlídek, a pokud se kdokoli jen přiblíží, okamžitě na něj volají, aby šel jinudy. Což je dost problém, když zajatecký vlak stojí uprostřed všech nástupišť, a všichni ho tedy musejí široce obcházet. Kvůli tomuto chaosu nabírají normální vlaky velké zpoždění.

„Tatínkův vlak musel hodinu čekat, než dostal povolení k odjezdu,“ informoval mě Mojše. „Nebylo v něm ani trochu místa, řada lidí z Munkácse nebo Husztu už radši odjíždí do Horních Uher nebo až do Pešti. Myslí si, že Rusové překročí Karpaty. Už i v Ungváru na ulici si o tom lidi povídají.“

Úplně mi přejel mráz po zádech. Co když se Rusové dostanou až sem? Podle novin se zdálo, že všude vítězíme na celé čáře, ale tatínek mi říkal, ať nevěřím všemu, co se kde píše, a ať čtu mezi řádky. Co jsou asi všechny ty ústupy do předem připravených pozic a na lepší místa, která se budou lépe bránit? Prostě prohráváme, Halič už je skoro celá v ruských rukou, totéž i Bukovina. Zároveň ale stále pevně věřil, že nás Karpaty ochrání, a klepal si při tom na svůj velký nos.

„Ten mě ještě nikdy nezklamal,“ dodal a já věřila, že to tak bude i tentokrát. Zvláště v okamžiku, kdy tatínek nebude několik dní doma.

Dva dny nato mě brzo ráno probudil neobvyklý ruch, který panoval dole na ulici. Vstala jsem z postele, a když jsem se došourala k oknu, viděla jsem zástupy lidí, jak míří na kopce nad městem. Občas někdo něco zavolal, ale protože jsem nerozuměla maďarsky, netušila jsem co. Před vchodem do domu jsem spatřila strýce Jákoba. Jednoho z procházejících se na něco zeptal, ten krátce odpověděl a pak spěchal dál. Strýc Jákob už ani nezašel do domu a oblečen tak, jak byl, jen ve vestičce, starých kalhotách a domácích střevicích, spěšně zamířil k židovské radnici. Otočila jsem se, popadla berle a pajdala do Mojšeho pokoje.

Mojše samozřejmě ještě vespával, toho by snad neprobralo ani střílení z děla. Dalo mi pořádnou práci ho vzbudit, a když se mi to konečně povedlo, rozespale na mě zamžoural.

„Venku se něco děje. Všichni někam běží a strýc Jákob spěchal na židovskou obec,“ vysvětlila jsem mu. „Běž dolů a zjisti, proč každý tak blázní.“

Mojše na sebe navlékl kalhoty a košili a bosý seběhl do přízemí. Z okna jsem viděla, jak zastavuje kolemjdoucí, ale protože mluvil jen jidiš a polsky, nikdo se s ním nebavil. Naštěstí k nám ale zrovna přicházela paní Tóthová, kterou Mojše

urychleně vtáhl do domu a pak ji rovnou nahnal do prvního patra. Než ale přišli do mého pokoje, stačil z ní vypáčit to nejdůležitější, takže na mě vyhrkl jako první: „Z Užockého průsmyku se ozývají děla!“

Zmateně jsem na něj pohlédla a pak se otočila na paní Tóthovou. Ta nám krkolomně, jen za pomoci těch několika málo slov v jidiš, která během služby pochytila od svých židovských zaměstnavatelů, vylíčila, že Rusové podle všeho v noci vstoupili do Užockého průsmyku, obsadili tamní trať a nyní se snaží prorazit naše linie, aby se dostali na druhou stranu Karpat.

„Bergl, bum,“ uzavřela své líčení, z něhož jsme stěží chápali každé páté slovo, protože si pomáhala maďarskými výrazy. Litovala jsem, že tu není tatínek, který maďarsky díky svým obchodům uměl docela obstojně, ale i tak jsme pochopili, že lidé spěchají na kopce nad Ungvárem, aby se přesvědčili, jak jsou Rusové blízko.

Celá zneklidněná jsem se podívala ještě jednou z okna, odkud jsem viděla nepolevující zástupy lidí. Pak jsem se otočila na Mojšeho a požádala ho, aby se šel podívat na Radvánc, odkud jsou vidět Karpaty, a zjistil, co je na tom všem pravdy.

„Ale opatrně. A nikam jinam, rozumíš?“ řekla jsem mu důrazně. Nedokážu si představit, co bych si tu počala sama bez něj a bez tatínka. Vlastně ne sama, ale mám-li do toho započítat starou hospodyni, které skoro nerozumím, a ještě staršího strýce, který s námi v posledních dnech nepromluvil ani slovo, pak to vyjde nastejno. V Ungváru jsem kromě nich znala jen pana profesora Nagye, pana doktora Kisse a sestru Bernadettu, kteří teď ale asi budou mít práce nad hlavu, pokud Rusové zaútočí v plné síle.

Mojše odběhl a já zůstala s paní Tóthovou sama. Ta mi připravila snídani, ale já si z ní skoro ani nezobla. Snažila jsem se myslet na něco jiného než na boj, který zuřil pár desítek kilometrů od nás, ale nešlo to. Pak za mnou paní Tóthová přišla, aby mi poklidila pokoj, ale já jí naznačila, aby šla pryč. Po půlhodině jsem však té samoty měla plné zuby. Číst jsem nemohla, vůbec jsem se nesoustředila na text, a tak jsem vstala a vystrachala se ven na chodbu. Paní Tóthová byla v přízemí, kde připravovala oběd. Najednou se mi nechtělo být nahoře sama, a tak jsem dopajdala ke schodišti, berle položila na zem a přidržujíc se zábradlí jsem se zařatými zuby po levé noze seskákala dolů. Poprvé od chvíle, kdy jsem se vrátila z nemocnice, jsem se ocitla v přízemí.

Rukama jsem se přidržovala nábytku a pomalými krůčky jsem doklopýtala do kuchyně. Paní Tóthová tam zrovna loupala brambory, a když jsem se objevila ve dveřích, málem se řízla do prstu, jak se mě lekla. Usmála jsem se na ni, mávla jsem rukou, ať se uklidní a pak jí naznačila, že chci loupat brambory s ní. Nebo třeba krájet cibuli, strouhat mrkev – prostě cokoli, čím bych se zabavila. Doma jsem mamince také v kuchyni pomáhala. Nějakou chvíli jsem se

to snažila paní Tóthové rukama nohama vysvětlit, ale ona si pořád myslela, že mám hlad, a podstrkovala mi kdejaké jídlo. Pochopila teprve, když jsem si sedla k ní ke stolu a vzala do ruky nůž a bramboru, kterou jsem zručně oloupala.

Usmála se a postavila na stůl hrnec brambor, které jsme měli mít k obědu. Společně jsme tak loupaly, paní Tóthová občas něco řekla maďarsky a já přikývla. Sice jsem vůbec netušila, o čem mluví, ale bylo na ní vidět, že má radost, když si s ní někdo aspoň takhle povídá. Ani se jí nedivím. Žila sama, protože její jediný syn se prý odstěhoval až někam k Pozsony. Kolikrát proto celé dny neměla s kým prohodit půl slova.

Postupně jsme tak oloupaly všechny brambory, nakrájely zeleninu a připravily zasmažku na polévku. Celé nám to zabralo asi dvě hodiny, během nichž jsem zapomněla na ruch venku. Připomněl nám jej teprve Mojše, který nahlédl do kuchyně a překvapeně na mě zůstal koukat. Pak se ale vzpamatoval a řekl: „Je to pravda. Z Radvánce je vidět kouř nad Užockým průmyskem a občas je slyšet i rána z děla. Šel jsem kolem nádraží, je tam plno lidí. Přijel sem vlak z vesnic pod Užockým průmyskem. A spousta lidí z Ungváru se chce pro změnu dostat dolů do Uher, takže tam panuje hrozný zmatek.“

Paní Tóthová mu nerozuměla ani slovo, ale z mého zděšeného výrazu asi pochopila, že je opravdu zle. Rychle vstala a nalila mi trochu červeného vína, kterým strýc Jákob zapíjel oběd. Já na víno nebyla zvyklá, takže jsem se skoro zakuckala, ale po chvíli jsem cítila, že se mi do tváří vrací barva. Začala jsem uvažovat, jak se zachovat. S mojí nohou se nikam pěšky nedostaneme, museli bychom najmout drožku, aby nás odvezla na nádraží. S penězi by to nebylo složité, věděla jsem, že tatínek má nějaké úspory pod slámníkem. Ale co pak? V Uhrách nikoho neznáme. A co tatínek, jak by nás našel? A co strýček? Zůstal by zde, nebo by jel s námi? Jediná paní Tóthová by měla kam jet. Pokud jejího syna ještě nepovolali na frontu, pak by byla u něj u Pozsony v bezpečí. I když jsem takto uvažovala, věděla jsem, že sama to rozhodnout nemůžu. Byť mi všichni říkali, jak už jsem velká a dospělá, cítila jsem, že to není pravda. Vždyť mi ještě nebylo ani patnáct let. Tohle se musí nechat na dospělých. Anebo spíše na dospělém, což byl strýc Jákob.

Řekla jsem Mojšemu, že musíme počkat na strýčka, a že se tedy zatím aspoň najíme. Totéž jsem posunky sdělila paní Tóthové – a protože oběd byl již hotový, naznačila jsem jí také, aby se najedla s námi.

Obědvali jsme v kuchyni, do jídelny ani do salonku se mi nechtělo belhat. Jedli jsme mlčky. S paní Tóthovou bychom si těžko něco říkali a jen mezi sebou jsme si s Mojšem povídat nechtěli, aby si nemyslela, že se třeba bavíme o ní.

Když už jsme dojídali, slyšeli jsme otevřít domovní dveře. Přicházel strýček a já rychle Mojšeho poslala, aby ho přivedl, než zamíří do svého pokoje.

„A gut morgn,“ pozdravila jsem ho, když přišel do kuchyně. Zároveň jsem vstala a lehce se uklonila. Podobně učinila i paní Tóthová.

„A gut morgn,“ zabručel strýc Jákob.

„Mojše se byl podívat na Radvánci a viděl odsud kouř nad Užockým průsmykem a taky slyšel děla. Chceme se zeptat, zda zůstaneme v Ungváru, nebo zda odsud pojedeme pryč,“ vysvětlila jsem mu, proč jsem Mojšeho poslala, aby ho přivedl.

Strýc se na mě překvapeně podíval, jako by nevěřil, že se na něco takového můžu vůbec ptát. Pak úsečně prohlásil: „Zůstáváme tady, stejně jako celé vedení židovské obce. Tady žiji celý život a tady i umřu. Pokud se vrátí váš otec a bude s vámi chtít odjet, tak beze všeho. Do té doby ale zůstanete tady. A pokud chce paní Tóthová odjet za svým synem, tak ať si klidně jede. Obedjeme se bez ní. Aspoň váš otec ušetří.“

Poté se obrátil na paní Tóthovou, která pochopila, že se mluví o ní, a totéž jí řekl maďarsky. Když slyšela, že se bez ní obejdeme a že může hned jít, vypadala velmi zaraženě, ale strýc Jákob to již neviděl. Otočil se a beze slova zamířil do svého pokoje. Za chvíli se odsud ozval zvonek, kterým si vyžádal oběd. Když se paní Tóthová vrátila z jeho pokoje, pohládila mě i Mojšeho po tváři a řekla: „Viszontlátásra.“

To znamená maďarsky „sbohem“. Potom si utřela slzy, které jí vytryskly z očí, a vzala si svoje věci.

Nejen ona, ale i my si mysleli, že tím skončila její dvacetiletá služba u strýce Jákoba. Vůbec bych se nedivila, po takovém ponížení by asi odešel každý. K našemu překvapení se ale večer zase objevila ve strýcově domě. Mně tím spadl kámen ze srdce, protože jsem netušila, jak bych dokázala zastat všechny její práce. Posunky a jakousi podivnou hatmatilkou mi vysvětlila, že prý už stála na nádraží připravená odjet nočním vlakem do Horních Uher za svým synem, ale pak odešla do strýcova domu. Ne kvůli strýci, ale prý kvůli mně. Za to, že si se mnou ten den mohla tak pěkně povídat a že jsem se k ní vždycky chovala moc hezky. A samozřejmě i kvůli tomu, že sami bychom to tu s Mojšem nezvládli.

O strýci Jákobovi nepadlo ani slovo, ale její vztah k němu se od té doby velmi změnil. Zatímco ten den ráno si ho ještě velice vážila, týž den večer ho hluboce nenáviděla. Sice ho i nadále obsluhovala jako dřív, ale už nikdy s ním od toho dne, kdy Rusové zaútočili na Užocký průsmyk, nepromluvila.

Večer dva dny nato se vrátil tatínek, kupodivu povozem. V něm měl naložený dva obrovské balíky kůží, které mu vozka pomohl donést do průjezdu ve strýcově domě. Když se tatínek konečně posadil v salonku, sedli jsme si s Mojšem k němu a poslouchali jeho vyprávění.

První den se mu povedl velmi dobrý obchod v Nagymihály, odkud následující den pokračoval do Kassy. Zde se sešel se svým společníkem, od kterého se

také dozvěděl, že Rusové útočí na Užocký průsmyk. Okamžitě se chtěl vrátit domů, ale všechny vlaky měly hrozné zpoždění. První den se mu tak podařilo dostat se jen do Tóketerebes, kde strávil noc v čekárně s hromadou uprchlíků z Bukoviny, kteří se na rozdíl od něj chtěli dostat alespoň do Kassy. Seděl na balících kůží a poslouchal vyprávění o tom, jak Rusové ze všech stran útočí. Druhý den ráno se mu podařilo uplatit konduktéra, aby ho naložil do nákladního vozu vlaku, který mířil do Nagykapos. Tam se po velice zdoluhavé jízdě, kdy museli každou chvíli dávat přednost vlakům, které na západ vezly naše raněné vojáky a uprchlíky z obsazených území, dostal až pozdě večer. Trať dále na východ byla ucpaná vojenskými vlaky, a tak se ubytoval v laciném hotelu u nádraží a ráno si najal povoz, který ho dovezl do Ungváru. Cestou našťěstí potkali několik vojáků, kteří mu prozradili, že se ruský útok na Užocký průsmyk podařilo zadržet u Csontosu.

Tuto vesničku jsme si s Mojšem dobře pamatovali z cest vlakem. Údolí, kudy vede trať, je zde velmi úzké, takže se našim vojákům bránilo asi lépe než rozlehlý Užocký průsmyk. Díky této zprávě spadl tatínkovi kámen ze srdce a trochu se během zbývající cesty uklidnil, ale i tak bylo jasně patrné, jak se na něm tato strastiplná třídní anabáze podepsala. Teď seděl zcela vyčerpaný a unavený ve strýcově salonku a popíjel horkou kávu, kterou mu uvařila paní Tóthová.

S Mojšem jsme mu líčili, jak jsme se báli, že Rusové prorazí frontu. Říkal, že jsme udělali dobře, když jsme poslechli strýce Jáкова a zůstali zde v Ungváru, protože kdo ví, jestli bychom se ještě vůbec někdy setkali. Když ale slyšel, že strýček paní Tóthové řekl, aby klidně šla, že ji nepotřebuje, velice se rozhněval.

„Paní Tóthovou nyní platím já a strýc Jákov nemá žádné právo ji propouštět,“ zlobil se. „Nechápu, co by si bez ní počal zrovna on, vždyť se o sebe už nedokáže ani pořádně postarat. Může být rád, že tu s námi paní Tóthová je, protože bychom museli ihned hledat náhradu, což by v této době nebylo vůbec jednoduché.“

Zřejmě uvažoval, že si o tom se strýčkem promluví, ale nakonec si to rozmyslel. Bylo mu jasné, že takové bydlení jako u strýce bychom nikde jinde nesehnali.

Strýc Jákov u tatínkova návratu nebyl, přišel až na večerí poté, co celý den strávil na židovské obci. S tatínkem se ani neuvítal. Když ho uviděl v salonku, jen prohodil: „Zítřa začíná šábes, tak doufám, že aspoň tentokrát necháš těch svých kšeftů a půjdeš se mnou do mikve a do synagogy.“

Tatínek se zaškaredil, protože strýc ho v podstatě vinil z bezbožnosti. Do mikve i synagogy by přitom před šábesem šel tak jako tak, na to pořád dbal. Strýc Jákov ho chtěl jen popudit. Cítil z něj jakousi nepochopitelnou zlobu, která se stupňovala každým dnem. I strýc se měnil skoro před očima. Jeho pleť byla čím

dál více žluklá a zorničky měl jako bez života. Byla jsem ráda, když jsem ho potkávala co nejméně.

V následujících několika týdnech tatínek zůstával doma, jen občas s Mojšem vyrazil za obchodem do Ungváru a jeho okolí. Naším vojákům se podařilo vytlačit Rusy zpět za Užocký průsmyk, takže se ve městě žilo zase trochu klidněji.

Na východ od nás se Rusy podařilo vytlačit za Verecký průsmyk. To bylo dobré pro nás v Ungváru i jinde pod Karpaty, nikoli ale pro lidi na druhé straně hor. Stryj byl pořád v držení Rusů. Vereckým průsmykem totiž vede železniční trať spojující právě Stryj s Munkácsem. Na návrat domů tedy nemohlo být ani pomyšlení. Ještě dál na východ se našim vojákům opět podařilo získat Marmarošskou Sihoť, zato o Černovice v Bukovině se s Rusy neustále přetlačovali. Podle mě tam nemohl zůstat jediný obyvatel, kdo by taky vydržel ty neustálé boje? Bylo to vidět i na uprchlických vlacích, které z Bukoviny odvážely tisíce lidí do Uher a dále do českých zemí a Rakous.

S tím, jak se válka prodlužovala, začaly růst ceny potravin. Tatínek odhadoval, že do zimy boje rozhodně neskončí a že se válčit bude i na jaře. To potvrzovaly i zprávy v novinách, a to nejen v těch, které vycházely v monarchii, ale i ve článkách z dohodových listů, které naše noviny občas přetiskovaly. Tam se psalo, že válka bude trvat ještě v příštím roce, jednou se dokonce objevila zpráva z nějakého petrohradského deníku o tom, že válka by měla skončit až v roce 1916. Pevně jsme doufali, že takhle dlouho to snad trvat nebude, ale i kdyby se mělo válčit jen příští jaro, znamenalo by to další navýšení cen. Tatínek proto rozhodl, že k současným zásobám, které jsme si dovezli ze Stryje a na které jsme zatím nesáhli, bude potřeba doplnit další.

Ke konci října se tedy s Mojšem vypravil do jednoho mlýna na Tisze, odkud přivezli tři pytle mouky. Také se mu podařilo od jednoho člověka, který pracoval v solných dolech v sedmihradské Tordě, zakoupit dva pytle soli a od nějakého cukrovarníka z Debrecénu dva pytle cukru. Stálo je to sice všechno dvakrát víc, než kolik by zaplatili před válkou, ale i tak byl tatínek spokojen. V běžných obchodech se cena pohybovala ještě výše. Paní Tóthové pak řekl, že může začít pomalu využívat naše první zásoby, ale ať to moc nepřehání.

„Trochu se uskromníme, večeři můžeme mít i studenou,“ prohlásil.

Od té doby jsme snad každý druhý den měli na stole nějaké moučné jídlo nebo krabičku sardinek, které jsme si přivezli ještě ze Stryje.

Během podzimu mi nohy zesílily, takže jsem dokázala chodit i bez berlí. Také jsem si zvykla, že mi na pravé noze chybí pata, kterou jsem v botě nahrazovala dřevěným špalíkem obaleným látkou. Pohybovala jsem se zvláštním plouživým krokem, jako bych stále našlapovala na špičky. Když mě krátce před Chanukou prohlédl pan profesor Nagy, pogrataloval mi a řekl, že jsem vyléčena.

Chanuka, ale ani gójské Vánoce nebyly z pohledu Rakouska-Uherska moc veselé. Začátkem prosince sice naši vojáci dobyli Bělehrad a noviny byly plné oslavných článků, vzápětí ale ze Srbska přišly velmi špatné zprávy. Srbové překvapivě zaútočili a celé naše vojsko vyhnali ze svého území zase pryč.

Zima byla tuhá, přesto se pořád bojovalo, a to i o Užocký průsmyk. Jednou ho obsadili Rusové, jednou my, ale obyvatelé Ungváru si postupně zvykli na to, že se jen pár desítek kilometrů od nich tvrdě bojuje. Už nám ani nepřišlo divné, když k nám vítr občas zanesl rány z děla nebo když jsme za jasných dnů v dále viděli stoupat černý kouř. Tohle vše skončilo s příchodem jara, kdy se našim vojákům konečně podařil průlom, během kterého Rusy vytlačili až dolů k Haliči.

Tatínek měl pravdu, že ceny potravin porostou. My na tom díky zásobám nebyli ještě až tak špatně, na spoustě lidí, kteří si je včas nevytvořili nebo na ně neměli peníze, jsem však viděla, že se museli hodně uskromnit. Často prodávali šperky nebo i oblečení hluboko pod cenou, aby vůbec měli na jídlo. Tatínek trochu znepokojeně pozoroval, že se mu tenčí úspory, zatím však nechtěl ve velkém prodávat potraviny ani sukno a kůže, které nakoupil před několika měsíci. Spolu s Mojšem tak spíše každý den vyrážel za menšími obchody, kdy něco někde nakoupili, aby to vzápětí ve vedlejší vsi o něco dražší prodali. Z tatínka se tak stal podomní obchodník, kterým prý byl dávno předtím, než poznal naši maminku. Nijak zvlášť mu ale tenhle společenský sestup z váženého obchodníka na drobného „suchra“ nevadil.

„Je to troška k trošce, ale když se to nevzdá, je z toho pak velký majetek. Vím to moc dobře, protože jsem tak taky začínal,“ říkal mi. „A pro Mojšeho je to víc než dobrá škola. Naučí se šetřit, hospodařit a pochopí, že i ten nejmenší špendlík má svou cenu.“

Pracovat jsem začala i já, abych byla také nějak platná a hlavně se doma nenudila. Tatínek koupil dvoje necky, valchy a spoustu mýdla a spolu s paní Tóthovou jsme praly prádlo židovským rodinám. Naštěstí měl strýcův dům velký sklep, který jsme využily jako sušárnu. Kromě toho, že jsme vydělaly nějakou tu korunu, to mělo přínos i pro mě. Díky dlouhým hodinám stráveným ve společnosti paní Tóthové jsem se během několika týdnů naučila maďarsky natolik, že jsem se s ní nemusela domlouvat rukama nohama.

Strýc Jákob se do žádné činnosti nijak nezapojoval a většinu dne trávil buď ve svém pokoji, nebo na židovské obci. Nejvíce ho vídala paní Tóthová, která mu stále nosila jídlo. O těchto návštěvách mluvila velmi málo, ale když už přece, bylo jasné, že je strýc čím dál nevrlejší. Až na rebeho z Velké synagogy a nejvyššího představitele židovské obce se také s nikým nebavil, a to ani s námi, což nám ale nijak zvlášť nevadilo. Já osobně jsem ho vlastně vídala jen jednou týdně v synagoze, kdy jsem stála o šábesu na ženské galerii a viděla ho pod

sebou v blízkosti rebeho. Tatínek s Mojšem chodili do synagogy také, ale stávali až na druhé straně, čímž se strýci taky vyhnuli. Oba ale věděli, že Mojšemu se blíží jeho obřad bar micva a nestane-li se něco zásadního, bude jej muset vykonat v Ungváru právě za přítomnosti strýce Jákoba. Myslím, že už kvůli tomu se na to ani Mojše, ani tatínek nijak zvlášť netěšili, ačkoli se jedná o jednu z nejdůležitějších událostí v životě Žida.

Alespoň jednou týdně jsem chodila k mamčinu hrobu. Někdy za pomoci tatínka a Mojšeho, někdy v doprovodu paní Tóthové, později jsem to zvládla i sama. Vracela jsem se zpět vždy velmi smutná, ale největší bolest mě přebola. Během zimy jsem si zvykla na to, že tu maminka s námi není.

Někdy na konci února 1915 bylo zásobování už natolik špatné, že vláda převzala dohled nad obchodem s moukou a zrním. Zajistila tak pravidelný přísun potravin pro vojáky a sama také určovala ceny a množství, kolik který obchodník bude moci odebrat a prodat. Znamenalo to tedy, že lidé si mohli v hokynářství nakoupit jen určité množství mouky na osobu. Kvůli tomuto opatření ale mouka občas nebyla k sehnání vůbec, protože ji hokynáři prostě nedostali. Okamžitě tak začal bujet černý trh, což tatínka velmi potěšilo – cena mouky, kterou jsme měli uskladněnou v pytlích a v bedně ze Stryje, rázem několikanásobně narostla.

„Doufám, že vláda zavede podobný dohled i nad cukrem a solí,“ hodnotil novou vyhlášku s úsměvem.

A tím jsem vlastně dovyprávěla vše, co se stalo, než mi tatínek dal tento deník. Zítra začíná šábes, tak jsem ráda, že zase s ním a s Mojšem strávím hezkých několik dnů. Od pondělí do čtvrtka je skoro nevidím.

8. nisan 5675

(23. březen 1915 podle gójského kalendáře) - úterý

Dnes se v novinách píše o tom, že Přemyšl po mnohaměsíčním obléhání padl a 110 tisíc našich vojáků odešlo do ruského zajetí. Ani se jim nedivím, pořád tam jen hladovět, to by mě tedy vůbec nebavilo. Nedokážu si představit, jak mohli tak dlouho vydržet, když všude kolem nich byli Rusové, kteří je neustále ostřelovali. Noviny také píší o tom, že než se naši vojáci vzdali, vyhodili většinu Přemyšlu do vzduchu a spálili obrovské množství peněz, které tam bylo uschováno. Prý několik milionů korun. Vůbec si takovou částku nedovedu představit, natož abych si představila, jak tolik bankovek hoří.

Hned vedle toho článku o Přemyšlu je na titulní straně ještě jeden článek – o tom, že vláda zavede chlebové lístky. To bude mít tatínek radost, až se večer

vrátí z pochůzky, jak říká tomu svému podomnímu obchodu. Dnes s Mojšem vyrazili někam k Csápu. Tatínek se doslechl, že se tam chystá nějaká velká svatba, takže svatebčané jistě budou chtít látku na obleky. Tatínek totiž pořád prodává sukno, samozřejmě ale v mnohem menší míře, než když s plátnem obchodoval ve velkém. Stejně si ale myslím, že se k většímu prodeji co nevidět vrátí. Určitě bude chtít nejen prodat mouku, kterou máme schovanou na půdě, ale i ty štůčky látek a balíky kůží, pečlivě zabalené do voskovaného papíru, aby k nim nemohla vlhkost. I když on tvrdí, že cena ještě poroste, protože válka potrvá.

O šábesu se stala zvláštní věc. Byli jsme s tatínkem a Mojšem dole v salonku, když najednou jsme ze strýcova pokoje uslyšeli velkou ránu. Rozběhli jsme se tam a našli strýce Jáka na podlaze, jak se drží za břicho a sípe. V obličejí byl úplně bílý, jen na některých místech mu naskákaly velké hnědé skvrny. Hned jsme ho chytili a položili na postel. Ztěžka oddechoval a koulel očima, kterými na nás úplně nemohoucně koukal. Měla jsem hrozný strach, že snad umírá. Po obličejí mu stékaly čůrky potu, který jsem mu stírala kapesníkem. Po chvíli se trochu uklidnil, a tak se ho tatínek zeptal, jestli nemá Mojšeho poslat pro doktora.

„Copak ty nevíš, že je šábes?“ skoro se na něj obořil strýc Jákob.

„To samozřejmě vím, ale...“ Tatínek větu nedokončil, protože mu strýc Jákob skočil do řeči.

Rakouská úřední zpráva.

Tel. - Z Vídně, 22. března.

(K. k.) Úředně se sděluje 22. března:

Po 4 $\frac{1}{2}$ měsíčním uzavření pevnost Přemyšl, dospěl ke konci svých sil, padla čestně dne 22. března.

Když zásoby v polovině tohoto měsíce počaly stěží dostačovat, rozhodl se generál pěchoty št. Kusmanek k poslednímu útoku. Výpádové vojsko vytrhlo dne 19. t. m. časně ráno přes pevnostní pásmo a vytrvalo v 7hodinném boji proti silným ruským silám až do největší krajnosti. Konečně početní přesila donutila je k ústupu za pevnostní pásmo. V následujících nocích útočili Rusové proti několika frontám u Přemyšlu. Tyto útoky shroutily se, jako všechny dřívější, v palbě udatně hájených opevnění.

Ježto po výpadu dne 19. t. m. i nejkrajnější omezení v porcích dovolovalo pouze 3denní odpor, dostal pevnostní velitel mezitím rozkaz po uplynutí této lhůty a po zničení válečného materiálu přenechat místo nepříteli. Jak jeden aviatik pevnosti oznámil, podařilo se skutečně pevnosti i s děly, stělvem a opevněními včas zničit. Obětavé vytrvalosti a posledním bojům posádky patří nemenší chvála, jako její udatnosti v dřívějších bouřích a bojích. Toto uznání neoděpte také nepříteli hrdinům z Přemyšlu.

Pád pevnosti, se kterým vojenská správa musela již od delší doby počítat, nemá žádný vliv na celkovou situaci.

U polní armády trvalí boje v karpatském úseku od Užockého průsmyku až k sedlu u Konieczny dále.

Náměstek náčelníka generálního štábu:

Št. Höfer, polní podmaršálek.